

KONSTANTIN PÄTS JA NÕUKOGUDE LIIDU TALLINNA SAATKOND: AASTAD 1925–1934

Magnus ILMJÄRV

Ajaloo Instituut. Rütüli 6, 10130 Tallinn, Eesti

On käsitletud Eesti ja Nõukogude Liidu suhteid kahe maailmasõja vahel ning Eesti riigivanema, Riigikogu liikme, Börsikomitee esimehe, ärimehe ja hilisema presidendi Konstantin Pätsi sidemeid Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnaga ning tema sise-, välis- ja majanduspoliitilisi tõekspidamisi aastatel 1925–1934. Tegu on ühe Eesti poliitiku ja ärimehe vaadete ja orientatsiooniga. Neid ei saa laiendada Eesti riigile. Pätsi tegevus oli vaadeldaval perioodil suunatud Eesti ja Nõukogude Liidu vaheliste majandussuhete arendamisele ja isikliku kasu saamisele. Olulisel kohal oli ka soov kasutada suurriigi saatkonnast saadavat informatsiooni oma poliitilistes ja majanduslikes huvides. Sellest tulenes püüd tegutseda koostöös Nõukogude saatkonnaga nende Eesti poliitikute vastu, kes taotlesid välispoliitilist ja majanduslikku orientatsiooni Lääneriikidele ning piiriiriikide liidu loomist Poola, Soome ja Läti osalemisel. Nõukogude Liit proovis kasutada Poola–Balti bloki loomise takistamiseks nii poliitilisi kui ka majanduslikke abinõusid. Vajaduse korral avaldati Balti riikidele majanduslikku survet, samuti kasutati Nõukogude majanduslikku mõju Balti bloki loomise kavatsuse nurjamiseks. Ühe abinõuna nähti ette opositsioonis olevate juhtivate poliitikute kaasamist majanduslikesse tehingutesse ja seejärel nende võimuleitamist. Pätsi aktiivsus sidemetes Nõukogude saatkonnaga oli kooskõlas Nõukogude Liidu huvidega ning Moskva püüdis 1934. aastal teha kõik temast oleneva Pätsi võimulejäämiseks. Kuivõrd tegu on idasuhetega, siis pärineb valdav osa allikmaterjalist Venemaa Välispoliitika Arhiivist. Uurimuses kasutatud dokumendid jooksevad läbi erinevate fondide. Nende hilisem võltsimine on välistatud.

Eesti ja Nõukogude Liidu suhetest kahe maailmasõja vahel on kirjutatud üsna vähe. Nõukogude ajastu kirjanduse võib siinkohal kõrvale jätta, sest avaldatu puudutab enamasti 1939/40. aastat. Suhete arengut eelneval ajajärgul pole tänini veel üritatudki üksikasjalikult kaardistada. Muidugi ei saa eitada, et allikmaterjal on olnud raskesti kättesaadav. Praegugi leidub Eestis neid, kes väidavad, et pole vajadust uurida kahe maailmasõja vahel eksisteerinud Eesti Vabariiki. See oli juba iseenesestmõistetavalt ideaalne aeg. Uurida tulevat ainult 1940. aastale järgnenud ajastut. Ajalookirjanduses on leidnud küllaldast käsitlust 1934. aasta 12. märtsi riigipöörde sisepoliitilised ja majanduslikud tagamaad. Autorid rõhutavad sisepoliitiliste momentidena poliitiliste parteide vahelisi vastuolusid ja võitlust uue põhiseaduse vastuvõtmise eest. Majanduslikest põhjustest rääkides aga tuuakse esile ülemaailmset majanduskriisi, mille tõttu vähenesid riigi ja koda-

nike sissetulekud ning kasvas tööpuudus, mis ähvardas viia sotsiaalse plahvatuseni. Eestis ilmunud kirjanduses ei ole aga üldse analüüsitud 1934. aasta riigipöörde välistegureid ning Eesti riigivanema ja presidendi Konstantin Pätsi suhteid Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnaga. Viimased mängisid riigipöörde teostamisel küllalt olulist rolli ja nende mõju ulatus tõenäoliselt ka 1939/40. aastasse. Järgnevas artiklis püüangi vaadelda peamiselt Venemaa Välispoliitika Arhiivi materjalide põhjal Pätsi sidemeid Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnaga aastatel 1925–1934. Kirjeldamist leiavad ühe Eesti poliitiku sise-, välis- ja majanduspoliitilised eelistused, mida ei saa laiendada Eesti riigile. Artikli lõpus on lühidalt puudutatud ka Läti ja Leeduga seonduvat.

Võib muidugi kahelda allikmaterjali usaldatavuses, kui võrd valdav osa sellest pärineb ühest arhiivist. Alljärgnev jookseb läbi Nõukogude Liidu Tallinna saadikute Mihhail Kobetski, Adolf Petrovski, Fjodor Raskolnikovi ja Aleksei Ustinovi ning saatkonna sekretäride ja välisasjade rahvakomissariaadi ametnike ettekannetest ja kirjavahetusest. Seda sadadel lehekülgedel. Pole usutav, et Nõukogude diplomaadid tähistasid oma ettekande märkega “täiesti salajane” ainult seepärast, et mängida mingit mängu, bluffida omavahel või kirjutada ajaloolastele eesmärgiga kompromiteerida üht Eesti riigimeest. Ka ei kannata kriitikat väide, et Nõukogude saadikute ettekannetele vajutas pitseri asjaolu, et Nõukogude režiimi ajal tuli kirjutada seda, mida Moskvas oodati, ning ettekanded on koostatud tolle aja bolševistlikku fraseoloogiat kasutades ja soovitatav tege-
likkuse pähe esitades. Käsitletaval perioodil on Nõukogude saadikute ettekannetes küllalt palju kriitikat välisasjade rahvakomissariaadi ühe või teise seisukoha aadressil. Välisasjade rahvakomissariaat ja saadikud vaidlesid sageli üsna teravalt maa välispoliitika üle. Ettekannete toon on kaine ja realistlik. Nendest kajab läbi soov suurriigi mõju ja domineerimise maksmapanekuks. Maailmarevolutsiooni teostamise üle ei arutata. Muutus tuli pärast 1937. aastat, kui nn. suure puhastuse käigus hävitati enamik tsaaririigis hariduse saanud ja Georgi Tšitšerini ajal välisasjade rahvakomissariaati ja saatkondadesse toodud kaadrist. Uus generatsioon diplomaate ja ka mõned allesjäänud hakkasid tõepoolest sageli kirjutama seda, mis Moskvale meeldis.¹

NÕUKOGUDE LIIDU BALTI-POLIITIKAST

Nõukogude valitsus vaatles sõdadevahelisel perioodil Balti riike kui kodusõja ja lääneriikide interventsiooni ning revolutsiooni läände liikumise peatumise tõttu tekkinud moodustisi, kui lääneriikide vajalikku platsdarmi tulevaseks Nõukogudevastaseks võitluseks, kui Versailles' lepingu koosseisulist osa ning kui Inglismaa,

¹ Näiteks Läti Varssavi saadik Mikelis Valters iseloomustas 1938. aastal uue generatsiooni Nõukogude diplomaate võrreldes endistega kui vähese haridusega, upsakaid, kalke ja tahumatuid isikuid. Vt. Valters Varssavist 04.06.1938. Läti Riigi Ajalooarhiiv (Latvijas Valsts Vēstures Arhivs), f. 2574, n. 15, s. 96, l. 106.

Poola, Prantsusmaa ja Saksamaa mõju all olevaid ainult nimeliselt iseseisvaid riike. Nõukogude Liidu Balti-poliitika üks peaesmärke sõdadevahelisel ajal oli vältida piiriiriikidest koosneva liidu moodustamist maa läänepiiril. Balti riigid pidid oma välispoliitikas olema neutraalsed. Selle saavutamiseks kasutati kaht käsivart – Nõukogude Liidu Välisasjade Rahvakomissariaati ja Kominterni. Viimane esindas välissuhtluses revolutsioonilist liini. Kominterni kaudu sai pidada sidet Balti riikide ja Poola kommunistidega ning suunata nende tegevust Nõukogude Liidule sobivalt. Kuid enamasti põranda all olevad kommunistid ei suutnud Nõukogude valitsust selles osas abistada. Siin tuli appi välispoliitika, mida teostati välisasjade rahvakomissariaadi kaudu. Tegelikuses eksisteeris veel kaks liini: suhted kultuuritegelastega VOKSi² kaudu ja suhted sõjaväelastega.

Tegutsemispõhimõtted määrati kindlaks 1920. aastate keskpaigas. 1925. aasta märtsi lõpus–aprilli alguses toimus Riias Eesti, Läti, Poola ja Rumeenia sõjavägede staapide esindajate konverents ühise kaitseplaani ja sõjaliste operatsioonide väljatöötamiseks. Vaatlejatena osalesid ka Soome esindajad. Nõupidamist põhjendati sooviga arutada Rahvasteliidu poolt päevakorda tõstetud desarmeerimisküsimust.³ Moskvas saadi kohe teada, et tegelikult oli aruteluobjektiks piiriiriikide sõjalise koostöö küsimus. Sündmust peeti niivõrd oluliseks, et juba 9. aprillil kogunes asja arutama poliitbüroo. Istungil konstateeriti, et Riia konverentsi puhul oli tegu Inglismaa püüdega moodustada Nõukogude-vastane blokk. Otsustati, et Balti–Poola bloki loomise takistamiseks tuleb Nõukogude Liidul kasutada nii poliitilisi kui ka majanduslikke abinõusid. Poliitiliste abinõudena märgiti vajadust takistada Poola–Leedu suhete normaliseerumist: Leedut tuli veenda, et Balti riikide ja Poola liit kujutab endast ohtu Leedu iseseisvusele. Suhetes Saksamaaga viidati vajadusele kasutada maksimaalselt Saksamaa vastuolusid Poola ja Prantsusmaaga: Saksamaad sooviti ärgitada tegutsema Balti liidu moodustamise vastu, sakslasi tuli veenda, et Prantsusmaa õhutusel kavandatav Balti–Poola blokk on suunatud eelkõige Saksamaa vastu. Nõukogude-vastaste plaanide väljaselgitamiseks taheti aktiveerida luuretegevust. Komintern pidi selgitama Balti riikide ja Poola töelisklassile Balti–Poola bloki Nõukogudevaenulikkude olemust. Majanduslikud abinõud polnud vähem olulised. Balti riikidele otsustati avaldada majanduslikku survet, vajaduse korral aga kasutada Nõukogude majanduslikku mõju, et nurjata Balti–Poola bloki loomise kavatsus. Rõhutati, et viimase eesmärgi saavutamiseks on oluline välja selgitada kõik majanduslikud võimalused.⁴ Ühe abinõuna nähti ette opositsioonis olevate juhtivate poliitikute äraostmist ja seejärel nende võimuleaitamist.

² Всесоюзное общество культурной связи с заграницей. Üleliiduline ühing välismaaga kultuurisidemete pidamiseks loodi 1925. aastal.

³ Arumäe, H. Karl Robert Pusta välisministrina 1924–25. – Acta Historica Tallinnensia, 1997, 1, 128–131; vt. ka Lehti, M. A Baltic League as a Construct of the New Europe. Frankfurt am Main, 1999, 455–457.

⁴ Poliitbüroo istung 09.04.1925. Venemaa Uusima Ajaloo Dokumentide Säilitamise ja Uurimise Keskus Moskvas (Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории; lühend RTsHiIDNI), f. 17, n. 162, s. 2, l. 108–109. Arhiivmaterjalid tõlkinud M. Ilmjärv.

Eesti kommunistlik partei ei saanud Nõukogude Liitu aidata. Võib öelda, et 1924. aasta 1. detsembri putšiga tegid eesti kommunistid poliitilise enesetapu. Moskvast seda ka mõisteti. Kommunistide olukorda iseloomustab hästi Nõukogude Liidu Tallinna saadiku Adolf Petrovski⁵ tõdemus: "Parteil on siin sügaval põranda all ja peaaegu ei eksisteeri. Parteisse kuulumise eest karistatakse ... surmanuhtlusega ja seepärast varjatakse seda nii hoolikalt, et isegi meie ei suuda seda täpselt kindlaks teha."⁶ Enne kui Moskvast hakati mõtlema, kuidas Eestit majanduslikult siduda ja keda Eesti poliitikutest kaasata majandustegevusse, analüüsiti põhjalikult eri parteide vaateid ja nende sotsiaalset baasi.

1920. aastate Eestis moodustas maarahvas suure osa ühiskonnast. Seepärast leiti, et Eesti poliitikat saab efektiivselt mõjutada just Põllumeestekogude kaudu. Tsiteerin Nõukogude Liidu Tallinna saatkonna sekretäri Boriss Šteini ettekannet: "Juhtiv roll Eesti rahvamajanduses kuulub kahtlemata talurahvaparteile. On selge, et selle põhibaasiks on põllumajandus. Eesti Põllumajanduse Keskühistu on tervikuna põllumeestepartei tegelaste käes. Edasi, nende käes on kõik meiereid, juustutootmisettevõtted ja töötlev tööstus. Sellisel moel on kogu põllumajandus ja 100 protsenti kogu põllumajanduslikust ekspordist talurahvapartei käes. See on nende baas, ja silmas pidades seda, et praegusel hetkel on Eesti põllumajandusliku ekspordi põhituruks Inglismaa, on selge ja seletatav võimu tipus seisvate põllumeestepartei tegelaste Inglise orientatsioon. [...] Põllumajandusel baseeruva põllumeestepartei mõju kasvab tulenevalt selle partei mõjust tööstusele. 1. Põllumeestepartei otsene mõju tuleneb metallitööstusest ja toetub Vene-Balti tehasele, mille aktsiatest osa kuulub põllumeestepartei liidrile, tuntud kindral Laidonerile. Tehase sekvestratsioonikomisjonis istuvad Voldemar Päts ja riigivanem Teemant. 2. Suur osa provintsi linaketrus- ja kudumistööstusest on samuti põllumeestepartei kohalike tegelaste käes. Kõige suurem roll on põllumeesteparteil põllumajanduse kõrval panganduses. Siin on nende otsese mõju all Tallinna Krediidi-Pank – erapank, kes finantseerib ekspordikaubandust ja suur- tööstust, Tallinna Laenupank, provintsis kuut osakonda omav Põhja-pank, terve rida provintsi panku ... ja lõpuks Eesti Riigipank, mille juhtivates organites on põllumeesteparteil otsustav osa. Kokkuvõtte. Meil on vaja saavutada, et Eesti juhtiv partei oleks majanduslikult huvitatud Nõukogude Liidust. On vaja alustada katsega muuta Eesti põllumajandussaaduste põhilist suunda, kuid mis puudutab tellimusi tööstusele, siis siin on vaja ilmutada suurt ettevaatlikkust mõjuobjektide valikus..."⁷ Põllumeestekogude kontrolli all olevate pankade kaudu krediteeriti

⁵ Petrovski akrediteeriti saadikuks Tallinna pärast 1. detsembri putši 1924. aasta lõpul. Ta esitas oma volikirja 1925. aasta jaanuaris. Päritolult oli tegu Poola juudiga. Enne saadikuks nimetamist töötas välisasjade rahvakomissari Tšitšerini sekretariaadis. Kutsuti Tallinnast tagasi 1930. aasta jaanuaris ja nimetati sama aasta veebruaris saadikuks Kaunasesse. Langes 1937. aastal nn. suure puhastuse ohvriks.

⁶ Petrovski Tšitšerinile 09.02.1928. Venemaa Välispoliitika Arhiiv Moskvast (Архив внешней политики; lühend AVPR), f. 04, n. 47, m. 295, s. 54291, l. 14.

⁷ Štein Stomonjakovile 28.07.1927. AVPR, f. 04, n. 47, m. 294, s. 54283, l. 25–27.

tekstiili- ja paberitööstust ning masina- ja laevaehitusettevõtteid. Suur mõju oli Eesti majandusele ka Saksa–Balti parteil. Parteisse kuuluvad isikud olid tegevad paljudes suurettevõtetes ja pankades. Kuid nende seas polnud mõjukaid poliitikuid ning baltisakslased polnuks nii või teisiti suutelised avaldama mõju Eesti ühiskonnale.

EESTI-NÕUKOGUDE LIIDU KAUBANDUSKODA

Väljundi Eesti poliitika mõjutamiseks leidsid Nõukogude diplomaatilised esindajad Eesti–Vene Kaubanduskoja tegevuses. Eesti–Vene Kaubanduskoda registreeriti kui selts Tallinna–Haapsalu rahukohtu otsusega 1923. aasta juulis. Registreerimise palvel on kolme Eesti kodaniku – Rudolf Renningu, Madis Jaaksoni ja Konrad Mauritzza allkirjad.⁸ Põhikirja registreerimise palvelt leiame ka endise riigivanema, endise Börsikomitee esimehe⁹ ja Riigikogu liikme Konstantin Pätsi allkirja. Renning teatas Päevalehes avaldatud artiklis, et koja loomise algatajateks olid Eesti Börsikomitee, Eesti Vabrikantide Ühisus, Eesti Kaupmeeste Liit ja tema ise.¹⁰ Siin polnud siiski tegu Eestist lähtunud kodanikualgatusega, ehkki asutajad seda väitsid. Tegelikult tuli algatus Moskvast.¹¹ Põhikirjas nimetati tegevuse eesmärkidena Nõukogude Liidu ja Eesti vahelise kaubandusliku läbikäimise elustamist, äriühingute vastastikust lähendamist, krediitvõimaluste selgitamist, majandusliku informatsiooni vahetamist, müügi- võimaluste selgitamist, statistiliste materjalide kogumist, majanduslike ülevaadete väljaandmist ning konverentside ja koosolekute korraldamist. Seltsi rahalised vahendid pidid tulema liikmemaksudest, valitsuse abirahadest, kirjanduse müügist ja juhuslikest allikatest.¹² Viimane punkt oli paljulubav.

Nii Mauritz kui ka Jaakson kuulusid koos Pätsiga Harju Panga aktsionäride gruppi. Hiljem, 1928. aastal anti nad Harju Panga pankrotimeistritena kohtu alla. Jaakson oli aastatel 1922–1925 Börsikomitee esimees. Kuid kes oli Rudolf Kaarel Renning? Paraku pole nimetatud isikule Eesti ajalookirjanduses vähematki

⁸ Eesti Riigiarhiiv (ERA), f. 14, n. 11, s. 48, l. 9. Vt. ka Riigi Teataja lisa 1924, 20–21, lk. 141.

⁹ Päts oli Börsikomitee esimees 15.01.1920–25.01.1921 ja 27.05.1925–18.02.1931.

¹⁰ Eesti–Vene kaubanduse elustamisest. – Päevaleht, 1924, 4. okt.

¹¹ Nõukogude valitsuse eeskujuks olid tsaarajal välisriikides loodud kaubanduskojad. Seesuguste kodade taasloomisel peeti silmas esmajoones poliitilisi eesmärke. Leiti, et välisriikide majandusringkondade kaudu on võimalik mõjutada poliitikat ja koguda majanduslikku ja poliitilist informatsiooni. Näiteks 1915. aastal loodud Ameerika–Vene Kaubanduskoja tegevus algas uuesti 1926. aastal. 1928. aastal kuulusid selle nõukogusse kahekümne suurema finants- ja tööstuskorporatsiooni esindajad, kelle tegevusel oli oluline osa Ameerika ja Nõukogude Liidu diplomaatiliste suhete taastamisel.

¹² Eesti–Vene Kaubanduskoja põhikirja, registreeritud 02.07.1923, ja Eesti–Vene Kaubanduskoja põhikirja, registreeritud 24.11.1924. ERA, f. 14, n. 11, s. 48, l. 2, 10, 13, 13p.

tähelepanu pööratud. Renning oli elanud kaua Venemaal.¹³ 1920. aastal opterus Eestisse ja temast sai põllutöoministeriumi laenude valitsuse juhataja, 1921. aasta veebruarist kaubandus-tööstusministri abi. Kuid veel üks huvitav moment: viimasele ametikohale kinnitas mehe riigivanem Päts. Juba 1920. aastate algul liikusid kuuldused toonase kaubandus-tööstusministri abi korruptiivsetest tehingutest ja altkäemaksu võtmisest. Renningu ametiülesannete hulka kuulus ka lubade andmine aktsiaseltsidele ja isikutele, kes soovisid Eesti–Vene piiril kaubelda.¹⁴ Piirikaubandusega tegelejad said tollal väga suuri sissetulekuid. Pärast 1. detsembri putši oli Renning sunnitud ministriabi kohalt lahkuma. Kuid millele tuginesid Renningu suhted Pätsiga? Nõukogude Liidu luure residendi materjalid pakuvad siin kaht versiooni: Renning olevat päästnud Pätsi süüdimõistmisest 1905.–1907. aasta revolutsiooni päevil ja Päts olevat saanud Renningu isalt raha Eestist põgenemiseks. Teise versiooni kohaselt olevat Päts kasutanud Rennigut 1920. aastate algul mitmesugustes korruptiivsetes tehingutes.¹⁵ Viimane on tõenäoline, kui arvestada, et Renning oli töötanud kaubandus-tööstusministri abina.

Eesti–Vene Kaubanduskoja piduliku avamiseni jõuti alles 1924. aasta 15. oktoobril. Nimetatud päeval kogunesid Tallinna suurbouride esindajad koos Nõukogude saatkonna ja kaubandusesinduse töötajatega Pätsi juhtimisel Eesti Vabrikantide Ühisuse saali. Päts pidas lennuka kõne, mille märksõnadeks olid vabasadamade asutamine, kaubasadama laiendamine ja Moskva–Tallinna otseraudtee ehitamine. Üritusel viibinud Vaba Maa ajakirjanik tõdes, et Nõukogude Liidu olemuse teadritel oli klaaside kõlina saatel idakaubanduse arendamiseks peetud kõnedest väga raske leida mingit mõtet. Pidukõnesid nimetati lehe veergudel “lühürilist laadi tulevikumuusikaks”.¹⁶ Kaubanduskoja auesimeesteks valiti rahaminister Otto Strandman ja Nõukogude Liidu väliskaubanduse rahvakomissar Leonid Krassin. Kaubanduskoja tegevessimeheks aga sai Konstantin Päts.

Tartu rahuleping tegi Eesti Nõukogude Liidu jaoks ainsaks ühenduslüliliks ülejäänud maailmaga. Legaalse ja illegaalse kaubanduse buum sai aga ruttu otsa.

¹³ 1887. aastal Tallinnas sündinud mehel oli kirev elulugu. Renning õppis Suhhumi algkoolis, seejärel Novo-Aleksandriiski põllumajanduse ja metsanduse instituudis. Osales 1905.–1907. aasta revolutsioonis. See tõi kaasa maapao Soomes, Šveitsis ja Ungaris, kus ta olevat tegelnud õpingutega. 1907 naasis Venemaale, kus mõisteti Harkovi kohtupalati poolt õigeks. Sellele järgnes tegevus panganduses. 1912 sai Renningust Kagu-Venemaa kooperatiivpanga asutaja ja juht Rostovis Doni ääres. Vt. Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid. Toim. R. Kleis. Tartu, 1932, 273. Renningu oma käega kaubandus-tööstusministeriumile kirjutatud teenistuskiri seda kõike ei kinnita. Seal pole sõnagi juttu maapaost ega õpingutest Soomes ja Šveitsis. Renning ise kirjutab, et 1915–1917 töötas ta Doni-äärses Rostovis Moskva Rahvapanga osakonna direktorina. Vt. Rudolf Kaarel Renningu teenistuskiri. ERA, f. 73, n. 1, s. 519.

¹⁴ Vt. Lubakirjad kauplemiseks Eesti–Vene piiril 1922. ERA, f. 73, n. 1, s. 889, l. 162–165, 183.

¹⁵ Allikas L 42 Renningust 08.07.1935. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f. 138, n. 1, s. 53, l. 125–125p.

¹⁶ Eesti–Vene Kaubanduskoja avamine; Professor Volkovi avarad plaanid; vt. ka Eesti–Vene Kaubanduskoda. – Vaba Maa, 1924, 17. okt.

Tsaariaegsetele tehastele antud laenud olid kaotanud selleks hetkeks likviidsuse just idaturu vallutamise ebaõnnestumise pärast. Tartu rahulepinguga kokkulepitud raudtee ehitamine Moskvasse oli jäänud paberile. Metsakontsessioonid olid jäänud saamata. Kuid mitmetes eesti ärimeestes elas edasi kujutelm idanaabrist kui maailma tähtsamast tooraine, teravilja ja tööstussaaduste eksportijast ja kui maast, kellega saab äri ajada.¹⁷ 1923.–1924. aastal tabas Eestit majandussurutis. Põhjusiks oli Nõukogude transiidi mitmekordne kahanemine ja idakaubanduse kokkukuivamine.¹⁸ Sellest tulenevalt võiks vaadelda Eesti–Vene Kaubanduskoja loomist riiklike huvide silmaspidamisena. Kuid kõik eelnev oli näidanud, et kommunistliku Venemaaga ei õnnestu kaubelda. Kõik, mis järgnes, kinnitas seda veelgi. Kui läheneda asjale teisest aspektist, siis võib tõdeda, et koja loomine andis Pätsile ja Renningule legaalse aluse suheteks Nõukogude Liidu saatkonna ja kaubandusesindusega. Renningust, Pätsi usaldusmehest, sai pidev sidepidaja suhetes Nõukogude saatkonnaga. Nõukogude allikates märgitakse, et Eesti–Nõukogude Kaubanduskoda¹⁹ kujutas endast Moskva jaoks poliitilise ja majandusliku informatsiooni kontorit. Kusjuures Pätsi ja Renningut nimetatakse selle kontori peamisteks informatoriteks. Missugune oli Eesti valitsuse suhtumine seltsi loomisse, mis seadis eesmärgiks idakaubanduse elustamise? Toonane Nõukogude Liidu saadik Tallinnas Mihhail Kobetski rõhutas, et Eesti valitsus ja ka Tallinna akrediteeritud välisdiplomaadid vaatasid Eesti–Vene Kaubanduskoja loomist kui täiesti arusaamatut ettevõtmist ja nägid selle taga idanaabri soovi tekitada lahkhelisid Eesti ja Läti vahel. Samas märgib Kobetski, et Pätsiga seotud ringkonnad kasutasid kaubanduskoja avamist selleks, et demonstreerida oma idaorientatsiooni ja rahulolematust valitsuse poliitikaga. “Veel enne koja avamist on keegi Pätsi poolehoidjatest, kellega mul tuleb vahetevahel kohtuda, mind sageli visalt veennud selles, et Päts on meile lähenemise siiras eestvõitleja ja mõistab teravalt hukka praeguse valitsuse Prantsuse-meelse Pusta juhitud Vene-vaenuliku poliitika.”²⁰ Ka Eesti ajakirjanduses hoiatati uue seltsi asutajaid, et suur idanaaber võib nad lihtsalt ümber sõrme keerata.²¹ Vaba Maa nimetas kaubanduskoja loomist koguni venelaste majanduslikuks spionaažiks.²²

¹⁷ Pihlamägi, M. Eesti industrialiseerimine 1870–1940. Tallinn, 1999, 79.

¹⁸ Valge, J. Majandussillast Euroopa osaks. Arusaamu Eesti majanduslikust seisundist Venemaa suhtes, eriti aastail 1920–1932. – Looming, 1991, 9, 1247.

¹⁹ Detsembris 1925 nimetati Eesti–Vene Kaubanduskoda Eesti–Nõukogude Liidu Kaubanduskojaks. Vt. ERA, f. 14, n. 11, s. 48, l. 25.

²⁰ Kobetski Kopile 18.10.1924. AVPR, f. 0154, n. 14, m. 12, s. 5, l. 296.

²¹ Eesti–Vene Kaubandus Koda. – Päevaleht, 1922, 16. okt.

²² Vaba Maa esitas küsimuse, kuidas mõtleavad kaubanduskoja loojad koguda majanduslikku informatsiooni, kui Nõukogude Liidus vangistatakse ja mõistetakse surma isikuid, kes koguvad andmeid idanaabri majanduse kohta: “Mida Vene omas kodus surmaga karistab, seda kirjutab ta ametlikult oma konsulitele ette võõrriikides. Eesti–Vene Kaubanduskoja avamise puhul on asjakohane küsida, kas Eesti äri esitajaid Venes majandusliku sphionaashi eest mitte tsheka keldrid ei oota.” Vt. Venelaste majanduslik sphionaash. – Vaba Maa, 1924, 14. okt.

Moskvale oli uue seltsi õnnestunud loomine igati teretulnud nähtus. Nõukogude valitsus alustas peatselt Pätsi ja Renningu palvel ka kaubanduskoja subsideerimist. Välisasjade rahvakomissariaadi materjalides leidub vihjeid, et seda tehti juba 1925. aastast peale. 28. novembril 1927 saatis välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi liige Boriss Stomonjakov²³ kirja väliskaubanduse rahvakomissari abile Lev Hintšukile. Kirjas märgiti, et Eesti–Nõukogude Liidu Kaubanduskoda oli pöördunud kaubandusesindaja poole ja palunud toetust 300 000 marka. Stomonjakov nõudis nimetatud summa viivitamatut eraldamist.²⁴ Kirjast selgub, et kaubanduskoda oli samal aastal juba saanud Moskvast 420 000 marka. Stomonjakov rõhutas, et kuna kaubanduskoja olemasolu võimaldab suhelda poliitiliselt mõjukate ringkondadega ja tegemist on “poliitilise ja majandusliku informatsiooni kontoriga”, siis tuleb seda igal juhul subsideerida: “...Eesti–Nõukogude Kaubanduskoja palve rahuldamine on poliitilisest vaatevinklist üsna soovitav, sest selle koja kaudu oleme seotud mõjukate ühiskondlike ringkondadega.”²⁵ Kaubanduskoja põhikirjas ei mainita sõnagagi, et koja rahalised vahendid võiksid tulla ka Nõukogude valitsuse annetustest.²⁶ Väliskaubanduse rahvakomissariaat ei suvatsenud kirjale kohe reageerida ja Stomonjakovil tuli oma palvet korrata. Viidates Nõukogude Liidu poliitilistele huvidele, nõudis ta raha ülekandmist kiires korras. 1928. aasta jaanuaris seda tehti.²⁷

Kuid see polnud kõik. Raha küsiti Eesti–Nõukogude Liidu Kaubanduskoja jaoks veel järgnevatelgi aastatel. Summad polnud suured.²⁸ Näiteks 5. novembril 1929, vestluses saadik Petrovskiga tõstas Päts Eesti–Nõukogude Kaubanduskoja finantseerimise küsimuse. Ta esitas saadiku kaudu Moskvale palve, et Nõukogude valitsus jätkaks Eesti–Nõukogude Kaubanduskoja ja selle uue esimehe rahalist toetamist. “Lõpuks tõstas Päts spetsiaalselt küsimuse Renningu asjas. Ta väljendas eelkõige hämmastust, et Eesti–Nõukogude Kaubanduskoja subsideerimise suurendamise küsimust on lõpmatuseni edasi lükatud. Koda on üsna raskes rahalises olukorras ning ei suuda regulaarselt maksta palka tehnilisele kaastöölisele ega ka Renningule. Ometi pühendab Renning kogu oma aja meile, ilmutab tohutut initsiatiivi, kujutab endast ärgitavat elementi kõigis meie asjades. [...] Mis puudutab tugevat vajadust Renningu järele, millest Päts palju rääkis, siis

²³ Stomonjakov oli 1921–1925 Nõukogude Liidu kaubandusesindaja Saksamaal ja ühtlasi ka väliskaubanduse rahvakomissari asetäitja, 1926–1934 välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi liige, 1934–1938 välisasjade rahvakomissari asetäitja.

²⁴ AVPR, f. 0154, n. 20, m. 23, s. 1, l. 2.

²⁵ Samas.

²⁶ Vene–Eesti Kaubanduskoja põhikirja registreerimine 24.11.1924. ERA, f. 14, n. 11, s. 48, l. 13p. Tõsi, esialgu ei tehtud sellest saladust. Kaubanduskoja loomisest teatati, et 1925. aasta eelarvest – 500 000 margast – katab Moskva 300 000 marka. Vt. Eesti–Vene Kaubanduskoja avamine. – Vaba Maa, 1924, 17. okt.

²⁷ Stomonjakov Hintšukile 19.12.1927. AVPR, f. 0154, n. 20, m. 23, s. 1, l. 6; Stomonjakov Petrovskile 09.01.1928. AVPR, f. 04, n. 28, m. 295, s. 54292, l. 2.

²⁸ Näiteks 7. jaanuaril 1930 teatas Stomonjakov Petrovskile, et väliskaubanduse rahvakomissariaat oli andnud Eesti–Vene Kaubanduskojale 1500 rubla. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 2, l. 1.

osutasin, et meie poolt kojale kavandatud subsidiumi suurendamine annab viimasele võimaluse maksta regulaarselt Renningule väikest palka.”²⁹ See, mis on seotud Pätsi usaldusmehe agarusega, vastas tõe. Renningu ja Nõukogude saatkonna suhetele heidavad valgust Nõukogude Liidu residendi materjalid. Nõukogude luure residendi 1932. aastast pärinevast kirjavahetuses on Renningu kohta järgmine märge: “Ta seisis sellistes intiimsetes suhetes, mida ta suurepäraselt mõistis, ja mitmete aastate vältel oli temaga võimalik otse rääkida ning teha talle ühemõttelisi ettepanekuid ilma igasuguse riskita.”³⁰

Eesti–Nõukogude Liidu kaubandussuhete propageerimiseks tegid Päts ja Renning 1927. aasta sügisel saadik Petrovskile ettepaneku hakata välja andma ajakirja. Raha selleks sooviti saada Moskvast.³¹ Välisasjade rahvakomissariaadi kolleegium nägi selles järjekordset võimalust Eesti ja Läti teatud seltskonna sidumiseks. Seepärast otsustati ideed toetada. Petrovskile anti volitused edasiste kõneluste pidamiseks.³² 1928. aasta veebruaris sõitsid Petrovski, Nõukogude Liidu Tallinna kaubandusesindaja ja Renning Riiga kohtuma Nõukogude Liidu Riia saadiku Lorentsiaga. Sõidu eesmärk oli just ajakirja väljaandmise küsimus. Riias otsustati, et ajakirja väljaandmine nõuab 10 000 dollarit aastas. Raha pidi tulema Moskvast. Petrovski rõhutas, et kõik koosolekul osalejad nägid uue ajakirja loomises suurt kasu Nõukogude Liidu ja Balti riikide vahelistele suhetele. Riias otsustati, et ajakirja peatoimetajaks saab Pešehonov, toimetajaks Eestis aga Renning.³³ Näib, et tegemist oli siiski ideega, mis ei realiseerunud.

KONSTANTIN PÄTSI ERILISED SUHTEID NÕUKOGUDE SAATKONNAGA

Nõukogude Liidu Tallinna saadikute Petrovski ja Raskolnikovi ettekannete sadadel lehtedel korduvad fraasid: täna arutasime seda küsimust Pätsiga; Päts lubas teha omalt poolt kõik valitsuse mõjutamiseks; tuli Renning ja teatas, et Päts palus teatada; saabus Renning; palusin Pätsile teatada. Selliseid suhteid ei olnud Nõukogude saatkonnaga ühelgi teisel Eesti poliitikul, ka sotsialistidel mitte. Päts ja Renning täitsid suhetes Nõukogude saatkonnaga sama rolli, mis oli Lätis vasakpoolsetel sotsiaaldemokraatidel Ansis Buševitsil, Fritsis Mendersil ja Bruno Kalniņšil.

Kommunistide 1. detsembri mässukatse tõestas Eesti avalikkusele, et idanaaber polnud loobunud soovist Eestit taasliita. Kahe riigi vahekord teravnas. Eesti välispoliitika, mida juhtis välisminister Kaarel Robert Pusta, kasutas det-

²⁹ Petrovski päevik (päevik on diplomaatiline aruandluse vorm, ettekanne kohtumistest ja jutuajamistest – M. I.) 11.11.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 5, l. 179–178.

³⁰ Kirjavahetus Tallinna residendiga: Viktorile 31.03.1932. ERA, f. 138, n. 1, s. 50, l. 12–13.

³¹ Petrovski Stomonjakovile ja Rotšteinile 03.11.1927. AVPR, f. 0154, n. 18, m. 20, s. 4, l. 206.

³² Stomonjakov Petrovskile 07.01.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 2, l. 4–2.

³³ Petrovski Stomonjakovile 16.02.1928. AVPR, f. 0154, n. 19, m. 32, s. 1, l. 8.

sembrimässu oskuslikult ära, et näidata maailmale Nõukogude Liidu osa selle ettevalmistamisel. Pusta astus energilisi samme suure Balti liidu moodustamiseks. Kuid mitte kõik Eesti poliitikud ei kiitnud heaks Nõukogude Liidu tegevuse paljastamist ja Balti bloki loomise kavatsuse aktiviseerimist. Üks neist oli Konstantin Päts.

On muidugi selge, et detsembrimässu järel halvenenud idasuhted ähvardasid tugevasti lüüa Eesti–Nõukogude Kaubanduskoja ümber koondunud seltskonna, sealhulgas Pätsi tasku pihta. Juba 1925. aasta jaanuari algul tõdes Petrovski, et toimunule vaatamata heidab “Eesti kroonimata kuningas Päts” koos mõjukate majandusringkondadega üha enam ja enam pilke Nõukogude saatkonna poole ja avaldab valmisolekut teha igasuguseid kasulikke tehinguid. Moskvale silmategemine avaldus kas või selles, et kartes majandussuhete katkemist andsid Päts ja Renning Petrovskile mõista, et detsembrimässu ajal sõjavägede ülemjuhatajaks nimetatud Laidoner vabastati taas ametist just Moskva meeleheaks.³⁴ Seesugused avaldused olid teretulnud. Nõukogude saatkond oli detsembrimässu tagajärjel sattunud väga raskesse olukorda. Moskvasse lähetatud ettekannetes kurdeti, et needki vähesed isikud, kes olid seni andnud informatsiooni maa välis- ja sisepoliitilise olukorra kohta, on loobunud kontaktidest ning informatsiooniallikateks on jäänud ainult ajalehed.³⁵

1925. aasta märtsis leidis aset Pätsi kohtumine Nõukogude saatkonna sekretäri Notovitšiga. Viimase ettekandest ei selgu, kes oli kohtumise algataja. Saatkonna sekretär nimetab vaid, et ta läks Pätsile edasi andma äsja Tallinna saabunud uue saadiku Petrovski tervitusi ega soovinud kõnelda poliitilistel teemadel. Ometi toimus ülihuvitav vestlus just poliitikast – teemal Eesti–Nõukogude suhted pärast detsembrimässu. Kõige üllatavam on aga see, et vestluse käigus tõstatas Päts küsimuse Eesti ja Nõukogude Liidu föderatsioonist. Ettekandest ei selgu, kuidas see pidanuks teostuma. Vestluspartner ei soovinud või ei julgenud sellel teemal kõnelda: “Märkinud, et teda huvitab eriti föderaliseerumise küsimus, ma ütlesin veel kord, et kas ta mitte ei unustanud meie kokkulepet, et meie vestlus pidi olema puhtalt teoreetilist laadi...” Pätsi poliitilise naivismi valdkonda kuulusid veel mõned muudki väited, nagu ainult rahvas, mitte poliitilised parteid ja valitsusringkonnad, kardab Nõukogude Liitu. Demokraatlik ühiskonnakorraldus oli Pätsi sõnutsi süüdi selles, et hirm idanaabri ees avaldas tugevat mõju ka riigiaparaadile. Päts teatas, et mitte keegi ei tule Eestit aitama Nõukogude Liidu rünnaku korral, ning lisis, et need Eesti poliitikud, kes soovisid arvestada rahvuslikke huve ja otsida liitlasi, olid lihtsalt rumalad. Eesti pidi lähtuma Nõukogude

³⁴ Petrovski Kopile 12.01.1925. AVPR, f. 0154, n. 14, m. 12, s. 5, l. 10.

³⁵ Samas ettekandes teatab Petrovski siiski, et ainsaks informatoriks oli jäänud Revaler Bote ajakirjanik Edgar Mesching, kes tegi ühtlasi kaastööd ka Frankfurter Zeitungile ja Rigasche Rundschau. Mesching kirjutab koostöös Nõukogude saatkonnaga Balti liidu ja välisminister Pusta vastu suunatud artikleid. Näiteks 28. aprillil 1925 avaldas Frankfurter Zeitung Petrovski näpunäidetel kirjutatud Meschingu artikli “Aus der Randstaatenpolitik”. Vt. ka Petrovski Aralovile 14.05.1925. AVPR, f. 0154, n. 14, m. 12, s. 5, l. 187.

Liidu huvidest. "Me teame, et meie ... pärast, mitte keegi sõrmegi ei liigutaks, kui Venemaa mõtleks meid kui iseseisvat üksust hävitada. Meie iseseisvuse pärast ei ohverdaks keegi midagi, mitte ühtki sõdurit, mitte ühtki madrust. Aga kui selline soov toob ohvreid ja kui mõnel riigil see olekski, siis veel enne seda, kui see ilmneks, meid enam ei eksisteeriks. Arvestades, et eksistents seisneb tänasel rahvusvaheliste jõudude tasakaalul ja sellel, et meil sisemiselt on kõik võimalused iseseisva elu arenguks, me oletame, et väikese rahva iseseisev eksisteerimine ei pea seisnema selles, et olla riiukukk, ässitaja ja alatine rahutu element oma palju suurematele naabritele."³⁶ Pätsi seisukohad meeldisid Nõukogude esindajale. "Ma vastasin: "Mulle tundub, et isikud, kes on pandud juhtima riiklikke asju, ei mõista seda tarka tõde."" Siin mõtles Notovitš eeskätt välisminister Pustat ja Jaan Tõnissoni. Notovitši tsiteerides: "Ennetades minu mõtteid, teatas ta ootamatult: "Ütlevad, et me teostame Vene-vaenulikku poliitikat, võib-olla mõned isikud oma ebaõnnestunud manöövrtega kutsuvad esile seesuguseid kahtlusi. Kuid me ei saa ajada Vene-vaenulikku poliitika kas või seepärast, et me oleme väike maa, aga teie hiigelsuur." [...] Ja äkki juba täiesti ootamatult ütles ta sõna-sõnalt: "No vaat mina, kuidas ma võin olla Venemaa vaenlane, kui minus voolab poolvene veri, ema on venelane, lapsepõlves kõnelesin vene keeles, kasvatatud vene hingega..."³⁷ Kui teha vestluse sisust kokkuvõtte, siis võib öelda, et see oli Eesti riigimehe kapitulatsioon Nõukogude Liidu ees. Kui palju olid Pätsi seisukohad seotud hetkemeeleoludega, detsembrimässust tuleneva hirmuga ja tema majandushuvidega või sooviga vestluspartnerile lihtsalt meeldida, on raske öelda. Tõsi, iseseisvuse väljakuulutamise järel ja 1920. aastate algul leidis Balti riikides küllalt neid poliitikuid, kes ei uskunud iseseisvuse püsima jäämisel. Näiteks Ants Piip kirjutas 1918. aasta septembris Pustale, et eestlased polnud iialgi olnud separatistid ja olid lojaalsed Venemaale. Föderaliseerumine Venemaaga pidi Piibu arvates toimuma rahvahääletuse teel viie või kümne aasta jooksul.³⁸ Sündmuste järgneva arengu põhjal võib oletada, et vestlus Notovitšiga kinnitas Moskvale veel kord võimalust Pätsiga asju ajada. Tõsi, koos oligi juba tegutsetud. Sellest, et Päts osales 1920. aastate algul Nõukogude kulla vahendusoperatsioonides, on Eestis juba kirjutatud.

Nõukogude saatkond astus kohe, kui said teatavaks välisminister Pusta kavatsused luua suur Balti liit, kontakti Pätsiga. Oli selge, et viimaselt võis saada abi Pusta plaanide nurjamiseks. Muide, Pätsi usaldusmees Renning teatas juba 1925. aasta jaanuari algul selgesõnaliselt Nõukogude kaubandusesindajale, et arutlused Balti koostööst on "tühi jutt, sest majanduskriisis vaevlevat Eestit suudab aidata ainult Nõukogude Liit, mitte osalemine Nõukogude-vaenulikes liitudes".³⁹ 16. jaanuaril 1925 kogunesid Helsingisse Poola, Läti, Eesti ja Soome

³⁶ Notovitši vestlus Pätsiga märtsis 1925 (täpne dateering puudub – M. I.). AVPR, f. 0154, n. 14, m. 11, s. 1, l. 51–47.

³⁷ Samas.

³⁸ **Medijainen, E.** Eesti välisministeeriumi viimased kuud. – Akadeemia, 1993, 11, 2326.

³⁹ Petrovski Kopile 12.01.1925. AVPR, f. 0154, n. 14, m. 12, s. 5, l. 15.

välisminister. Arutelu objektiks sai suure Balti bloki loomine. See oli Moskva silmis lubamatu. Nõukogude valitsus ähvardas Balti liidu loomise katsete jätkumise korral Eestit majandusblokaadiga. Hakati rääkima koguni uue sadama rajamisest Leningradi ja transiidi ümbersuunamisest Riiga. Kõik see oli puhtakujuline šantaaž. Saadiku ja välisasjade rahvakomissariaadi kirjavahetuses tunnistati majandusblokaad teostamatuks, sest see lõnuks valusasti ka Nõukogude Liidu enda tasku pihta.⁴⁰ Ometi otsustati Eesti valitsust šantažeerida ja seda Pätsi kaudu. Jaanuari algul saatis saadik Petrovski Pätsi juurde kaubandusesinduse nõuniku professor A. Volkovi, kes oli töötanud kaubandusesinduse juures 1920. aastate algusest peale ja tegelnud kullavahendusoperatsioonidega. Seega oli tegemist Pätsi vana tuttavaga. Tõenäoliselt ei sõandanud Petrovski ise Pätsiga kohtuda, sest polnud jõudnud veel volikirja esitada.

Volkov pidi Pätsile teatama, et Nõukogude Liidu–Eesti majandussuhete halvenemine on tingitud sisemisest korraldagedusest Eesti valitsuses ja eriti eelseisvast Helsingi konverentsist.⁴¹ 13. jaanuaril kandis Petrovski välisasjade rahvakomissariaadile ette Volkovi ja Pätsi jutujamamise tulemustest: “Täna ... astus minu juurest läbi professor Volkov, kes tuli otse Pätsi juurest. Päts ... saades temalt teada kavandatavast muutusest meie kaubanduspoliitikas, tänas teda tuliselt visiidi eest ja hakkas pärima sellise pöörde põhjuste kohta. Volkov teeskles teadmatust, aga siis pakkus välja, et see tuleneb sisemise üleoleku puudumisest, ajakirjanduse toonist, Eesti välispoliitikast (Inglismaa ja Balti liit). [...] Mis puudutab Balti liitu, siis Päts teatas üsna küüniliselt, et Pusta võib lobiseda nii palju, kui tahab, aga rumalusi teha tal ei lasta. Helsingi konverents piirdub jutujamistega ja väikeste küsimuste lahendamisega ning mingit kõrget poliitikat seal ei tule. Mingisugusest Balti liidust või mõnest muust asjast, mis võiks kutsuda välja meie rahulolematuse, ei saa olla juttugi. Tema, Päts, olgugi et haige, sõidab kohe presidendi juurde ja palub tal teha mulle sealsamas vastuvõtul rahustava avalduse ja kinnituse tema püüdest headeks suheteks ka meiega.”⁴²

Pustast lahtisaamist puudutav mõttevahetus saatkonna ja Pätsi vahel kestis kuni Pusta tagasiastumiseni. Tsitaat Petrovski ettekandest: “Mõne päeva eest tuli minu juurde Renning, ja ... Pätsi käsul teatas mulle, et ... seoses meie rahulolematusega Pusta suhtes ja seoses tema kergemeelse esinemisega⁴³ otsustasid mõjukad ringkonnad ta maha võtta. Küsimus on juba lahendatud, aga asi võtab veel ainult veidi aega. Mind palutakse praegu mitte avaldada survet, et mitte tekitada arvamust, et ta on maha võetud meie nõudel. Ta saadetakse tagasi saadikuks Pariisis.”⁴⁴ 11. märtsil 1925 kirjutas Petrovski vestlusest Pätsiga Eesti–

⁴⁰ Petrovski Kopile 12.01.1925. AVPR, f. 0154, n. 14, m. 12, s. 5, l. 15–16.

⁴¹ Samas.

⁴² Petrovski Kopile 13.01.1925. AVPR, f. 0154, n. 14, m. 12, s. 5, l. 33.

⁴³ Siin mõeldakse Aftonbladetis 14. detsembril 1924 ilmunud Pusta intervjuud. Pusta süüdistas selgesõnaliselt Moskvat detsembrimässu ettevalmistamises.

⁴⁴ Petrovski Kopile 28.01.1925. AVPR, f. 0154, n. 14, m. 12, s. 5, l. 72.

Vene Kaubanduskojas korraldatud õhtusöögil. Arutelu objekt oli taas Pusta lahtikangutamine. Selles vestluses ütles Päts Petrovskile ka, et kavatseb Pustasugustest vabanemiseks alustada võitlust põhiseaduse muutmise eest: "Päts kõneles minuga täiesti avameelselt. Ta teatas, et peaaegu kõik on Pustaga rahulolematud, et ta peab teda täiesti kõlbmatuks. Tahtsid teda maha võtta, aga asi on raske. Konstitutsiooni järgi on kogu võim parlamendi käes. Presidenti ei ole. Riigivanem on ainult kabineti juht. Päts leiab, et see demokratism osutub tegelikkuses sajapealise, gruppidest ja grupikestest koosneva parlamendi diktatuuriks. Tuleb, ja seda eriti nüüd, koalitsioonikabineti korral, arvestada iga lobisejaga. Pusta on Tõnissoni kreatuur / parlamendi esimees⁴⁵ /, kelle rühm parlamendis sulas kuue inimeseni, aga kes koalitsiooni kasutades mängib suurt rolli ja tahaks mängida veelgi suuremat. Konstitutsiooni järgi on kogu võim parlamendi käes. Ainus väljapääs on põhiseaduse muutmises, presidendi ametikoha sisseseadmises ja selles suunas tehakse Pätsi poolt praegu tööd." Päts oli sunnitud tunnistama oma jõuetust Pusta ametist vabastamiseks: "Antud olukorras, kus kõige suurem partei, Pätsi ja Laidoneri põllumeestepartei, kasutab kõigist häältest parlamendis ainult 20, ja kui ainsaks võimuks on koalitsioonikabinet, on kõlbmatuks osutunud ministri väljavahetamine üsna raske..."⁴⁶ Heino Arumäe märgib oma Pustast kirjutatud artiklis, et Nõukogude asjur Notovitš ja kaubandusesindaja Ševtšov tegid Pusta vastast lobi Tallinna töösturite ja suurärimeeste seas.⁴⁷ Kuid välisasjade rahvakomissariaadi ja saatkonna vaheline kirjavahetus näitab, et just Päts oli Pusta lahtikangutamise peaosaline. Moskva oli talle tänulik, et kavatsus suure Balti liidu moodustamiseks oli Eesti-siseste jõudude abil nurjatud.

Eriti kujukalt ilmnevad Pätsi ja Nõukogude saatkonna sidemed seoses nn. garantiilepingu sõlmimiseks peetud läbirääkimistega. Jaanuaris 1926 kardeti Moskvast, et Eesti võib jätkata Pusta välispoliitikat, mis oli suunatud suure Balti liidu loomisele. 28. jaanuaril 1926 võttis Nõukogude Liidu esindaja Tallinnas A. Gambarov kõne alla garantiilepingu sõlmimise. Sisuliselt oli tegu ettepanekuga sõlmida mittekallaletungileping. Viidati sellele, et mõni suurriik võib muuta Balti riigid Nõukogude-vastaseks platsdarmiks. Võib öelda, et garantiilepinguga sooviti takistada Balti riikide ja Poola omavahelist lähenemist, eraldada Balti riigid Rahvasteliidust ja tekitada Balti riikide omavahelisi lahkkelisid. Vihjati võimalusele, et garantiilepingu allakirjutamise korral sõlmitakse Eestile soodus kaubandusleping ja antakse kasulikke tellimusi Eesti ettevõtetele. Lepingu sõlmimise seostas Moskva lisatingimusega: tülikäsimuste lahendamine pidi toimuma ainult Eesti ja Nõukogude Liidu vahel ilma kolmanda osapoolse sekkumiseta.

⁴⁵ Petrovski märkus.

⁴⁶ AVPR, f. 0154, n. 14, m. 12, s. 5, l. 103. Samas vestluses nimetas Päts Eesti Londoni saadikut Kallast lihtsalt lolliks inimeseks, kes tema arvates oli täiesti sobimatu töötama sellisel vastutaval ametikohal. Pärast 12. märtsi riigipöret saatis Päts Kallase kohe pensionile. Vt. **Medijainen, E.** Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940. Tallinn, 1997, 133.

⁴⁷ **Arumäe, H.** Karl Robert Pusta välisministrina, 147.

Seejuures nõuti loobumist vahekohtu e. arbitraaži klauslist. Lepingu sõlmimine sellistel tingimustel, välistades arbitraaži, andnuks Nõukogude Liidule võimaluse sekkuda Eesti siseasjusse, teinuks võimatuks pöördumise Rahvasteliidu poole hädaolukorras ja välistanuks Eesti välispoliitilise koostöö Soome, Läti ja Poolaga. Eesti välisministeerium nõustus küll pidama läbirääkimisi Nõukogude Liiduga, kuid otsustas arvestada teiste piiririikide Läti, Poola ja Soome seisukohti.⁴⁸

Ka garantiilepingu puhul püüti kasutada Eesti valitsuse mõjutamiseks Pätsi ja Renningut. Näiteks 29. juulil 1926 kirjutas saadik Petrovski: "Meie viimasel kohtumisel väljendas Päts soovi kõrvaldada kõik meievahelised arusaamatused... Konkreetselt rääkides pakkusin Pätsile mõlemale poolele kasulikku tehingut, tegin talle ettepaneku otsustada, et kui Eesti soovib saada meilt laenu, siis selleks on vajalik lepingu sõlmimine meie redaktsioonis..."⁴⁹ See oli Petrovski sõnutsi Pätsi silmis teretulnud ettepanek. "Renning naasis just praegu Pätsi juurest ja teatas, et Päts võtab minu ettepaneku vastu. Ta on nõus minuga kohtuma, et kõnelda sellest juba lähematel päevadel. Renning teatas mulle, et hetkel, kui ta lahkus Pätsi juurest, sõitis sinna riigivanem Teemant, kellega Päts hakkab rääkima meie asjadest."⁵⁰ 31. juulil 1926 kirjutas Petrovski: "Täna toimus minu teine vestlus Akeli ja Schmidtiga. Enne seda kohtusin Pätsiga... Palusin teda tegutseda läbirääkimiste kiirendamise suunas ja avaldasin lootust, et tänasel parlamendi väliskomisjoni istungil tema ja Laidoner aitavad lükata küsimust soovitavas vaimus. Veenmaks teda, rääkisin uuesti perspektiivist laiendada meie majandussuhteid. Selleks tegin talle ettepaneku koostada enne minu Moskvasse sõitu loetelu teda huvitavatest majandusküsimustest. Ta arvab muu hulgas, et garantiilepingu sõlmimise korral oleks soovitav tõstatada vana küsimus Moskva–Tallinna otseühendusest. Selle küsimuse lahendamine nõuab tema arvates küll veel palju aega... Lubasin küsimusega tegelda ja juhul, kui lepingu sõlmimine õnnestub, tõstatada see Moskvas."⁵¹ Moskva–Tallinna otseühendus tähendas raudtee ehitamist Eesti piirilt otse Moskvasse.

1926. aasta septembris esitas Petrovski välisminister Akelile ultimatiivse nõude sõlmida garantiileping ilma arbitraaži klauslita. Vastasel korral ähvardas ta läbirääkimised lepingu sõlmimiseks üldse lõpetada. Petrovski kirjutas ettekandes: "Pärast minu naasmist Akeli juurest ma kohtusin teist korda Renninguga, kes oli juba jõudnud Pätsiga rääkida. Päts palus mulle teatada, et ta alustab kampaaniat garantiilepingu sõlmimiseks arbitraaži kõrvale jättes ja isegi juhul, kui minu tänane kohtumine Akeliga jääb tulemusteta, ei tarvitse lugeda küsimust lahendatuks. Pressis kavatsetakse avaldada terve rida artikleid, milles räägitakse meie

⁴⁸ Pajur, A. Eesti Vabariigi diplomaatiline tegevus Eesti ja Nõukogude Liidu vahelise mittekallaletungilepingu sõlmimisel. Tartu, 1991, 93–94. (Magistritöö käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.)

⁴⁹ AVPR, f. 09, n. 1, m. 10, s. 109, l. 20.

⁵⁰ Samas.

⁵¹ Petrovski Aralovile 31.07.1926. AVPR, f. 09, n. 1, m. 109, s. 10, l. 26.

kaubavahetuse tähendusest. Peale selle kavatsetakse avaldada valitsusele tugevat survet töösturite kaudu, teatades neile, et enne, kui pole lahendatud lepingu küsimus, ei saa tellimustest juttugi olla ... seepärast Päts, kes pooldab väga lepingu sõlmimist paberitöösturitega, soovib mitte kiirustada nendega lepingut sõlmima. Ta kinnitab, et paberitöösturid ei loobu meist...⁵²

Päts ja tema usaldusmees Renning arutasid Nõukogude saadikuga sise-, välis- ja majanduspoliitilisi küsimusi ning andsid informatsiooni valitsuse liikmete vaadete ja seisukohtade suhtes. Mitmed Pätsi ja Renningu vestlused Petrovskiga puudutasid Eesti välispoliitilist orientatsiooni, kusjuures Petrovski nõudis, et Päts mõjutaks valitsust ühes või teises küsimuses.

17. märtsil 1928 teatas Petrovski Moskvasse pikast vestlusest Pätsiga. Teemaks olid Eesti välispoliitiline orientatsioon ja Tõnissoni isik. Ettekandest loeme: "Esitasin talle oma seisukoha ja peatusin üksikasjalikult küsimusel, mis puudutab Eesti orientatsiooni. Päts püüdis mind veenda, et Tõnissoni žestidel ei ole mingit reaalselt tähendust, nende taga pole seni mitte midagi ja ta loodab, et ei saa ka olema. Ta ei eita, et Tõnissonil on Poola sümpaatiat, kuid see kõik on pigem tunnete avaldus kui arukus. [...] Kui me läheme koostööle Narva kose kasutamise küsimuses, siis see saaks suurepäraseks aluseks majanduslikule lähenemisele ja avaldaks tugevat mõju Eesti poliitilisele orientatsioonile. Sellisel juhul oleks Eestil kerge keelduda inglise kontsessioonäride ettepanekust, kelle puhul Pätsi sõnutsi ollakse läbirääkimiste edukast lõpetamisest veel kaugel. Ja kergem oleks saada kapitali mujalt, mis oleks palju vastuvõetavam meile..., näiteks Rootsi."⁵³

Sageli sooviti Pätsi vahendusel saada informatsiooni mõne välisriigi poliitiku kavatsuste kohta ja avaldada mõju mõne naaberriigi välispoliitikale. Ilmekas näide on Soome välisministri Hjalmar Johan Procopé⁵⁴ visiit Tallinna 1928. aasta talvel ja sellest tulenevad kuuldused suure Balti liidu loomise kavatsuse taas-elustumisest. Tsitaat Petrovskilt: "Valides sobiva momendi, rääkisin Varssavi lepingu⁵⁵ taastamise võimalusest seoses sarnaste soovide taas-elustumisega siin ja Soome välisminister Procopé tulekuga. Viite Eestile jättis Päts vastuseta... Mis puudutab Soomet, siis ta kahtleb väga selles, et Procopé võiks kujundada uue liini maa välispoliitikas. Procopé ei ole tõsine ega mõjukas inimene. Karjääri teeb ta ainult seepärast, et tema parteis pole sobivaid inimesi. Tänu ilusale välimusele on tal suurt edu daamide juures ja just seepärast sobis ta Varssavisse, noh tegemist

⁵² Petrovski Aralovile 01.09.1926. AVPR, f. 09, n. 1, m. 109, s. 10, l. 31.

⁵³ AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54291, l. 49–52.

⁵⁴ Procopé oli olnud Soome saadik Varssavis ja ka viiel korral Soome välisminister. Teda peeti Moskvast Soome poliitikute üheks kõige Nõukogude-vaenulikumaks, polofiiliks ja nn. piiri-riikide poliitika toetajaks.

⁵⁵ 1922. aasta märtsis andsid Soome, Eesti, Läti ja Poola välisministrid Varssavis allkirja nn. Varssavi lepingule. Lepinguosalistes kohustusid pidama konsultatsioone ja leppima viivitamatult kokku sammude suhtes, kui üks lepinguosalistest langeb temast olenemata agressiooni ohvriks. Varssavi leping ei jõustunud kunagi.

pole suure poliitikuga...”⁵⁶ Procopé visiit oli arutelu objektis veel mitmes järgnevas Petrovski ja Pätsi jutuajamises. “Kirjutasin juba vestluse sellest osast, mis puudutas Narva koske ja Poola-orientatsiooni. Vastuseks Pätsi kinnitustele, et ei eksisteeri mis tahes vormis salajasi kokkuleppeid Poolaga ega võimalusi selliseks kokkuleppeks, palusin teda veenda Rebast esinema kirjalikult vastava avaldusega. Soovitasin avaldada selline avaldus Soome ajakirjanduses ja mõnes Poola ajalehes seoses Procopé seisukohavõtuga. Kui Eestil puudub tõepoolest salajane kokkulepe Poolaga..., siis miks Rebane ei võiks teatada sellest võimaluse korral avalikult... Päts avaldas arvamust, et sellise avalduse andmine oleks raske, kuid lubas selle üle mõelda. Mis puudutab meie suhete küsimust üldiselt, siis palus Päts mul oodata kannatlikult ära Seljamaa⁵⁷ Moskvasse jõudmine, kelle tegevusele ta paneb suuri lootusi.”⁵⁸

Terves reas vestlustes iseloomustas Päts oma poliitilisi vastaseid ja ka lähedasi parteikaaslasi. Erilisel kohal oli Pätsi poliitiline vastane Jaan Tõnisson.

Märtsis 1929 informeeris Petrovski välisasjade rahvakomissariaati pikast vestlusest Pätsiga: “Ta kõneles palju siinsetest tegelastest. Päts ei eitanud Tõnissoni tegevuse vaenulikkust meie suhtes. Tema sõnutsi esineb Tõnisson äärmise šovinistina ja vihkab väga Nõukogude Liitu. Meie suhete seisukohalt peab ta täiesti kasutuks ka Rebast. Ta rääkis Rebase esinemisest väliskomisjonis protokollis küsimuses⁵⁹... Päts teatas, et vastastikuseid suhteid ei saa rajada meie ettepanekute / missugused need ka ei oleks / ironiseerimisele ja mitteusaldamisele ning et igasugused meie ettepanekud on olemuselt lepitavad ja neid peaks Eesti tervitama ja toetama. Lõpuks teatas Päts valitsuskriisi saabumisest...”⁶⁰ Mitmetes ettekannetes leidub palju keelepeksu. Petrovski: “Pärast seda, kui olime lõpetanud arutelu majandusküsimuste üle, huvitusin Eesti poliitilisest olukorrast ja sain Pätsilt järgmise informatsiooni: Praegust koalitsiooni ja Strandmani valitsust ei saa pidada eriti õnnestunuks. Rääkimata demokraatide tugevast opositsioonist, peab märkima Strandmani pidevaid lahkhelisid Tõnissoniga, kes ei suuda kuidagi leppida sellega, et tema ei ole valitsuse juht. Vaatamata tema pretensioonikusele pole Tõnissonil mingeid oskusi, ka tema populaarsus on tugevasti langenud... Viimane on Pätsi sõnutsi suurtes majanduslikes raskustes. Tema ja tema perekond

⁵⁶ Petrovski Stomonjakovile 02.02.1928. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54291, l. 12.

⁵⁷ Julius Seljamaa otsustati akrediteerida Eesti saadikuks Moskvasse 1928. aasta veebruaris.

⁵⁸ Petrovski Stomonjakovile 17.03.1928. AVPR, f. 0154, n. 19, m. 32, s. 1, l. 38.

⁵⁹ Siin mõeldakse nn. Litvinovi protokollis. 29. detsembril 1928 esitas Nõukogude Liit Poola valitsusele noodi, milles tehti ettepanek protokollis sõlmimiseks. See oli omamoodi vastusamm Briand'i-Kellogi lepingule. Viimasele allakirjutanud riigid mõistsid hukka sõja kui vahendi tüliküsimuste lahendamiseks ja kohustusid tüliküsimuste lahendamisel järgima ainult rahu-meelseid vahendeid. Asja mõte seisnes selles, et Briand'i-Kellogi leping pidanuks hakkama Nõukogude Liidu ja piiriiriikide suhtes kehtima hetkest, kui pooled selle ratifitseerivad. Nõukogude Liit lubas teha vastava ettepaneku ka Balti riikidele ja Soomele.

⁶⁰ Petrovski päevik 22.02.–05.03.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 5, l. 59–58.

elavad väga laia elu, aga vahendeid selleks ju pole. Seepärast on Tõnisson võlgades ja on sellises olukorras, kust pole väljapääsu. Linnas kõneldakse, et peab juhtuma midagi täiesti ebaharilikku, nii nagu seda on mõned korrad sama laadses olukorras juba juhtunud. Ükskord tuli sõda, teinekord valiti riigivanemaks jne. Noh seekord juhtub midagi Tõnissoni vana ajalehe Postimehega...⁶¹

Mitmel juhul sooviti, et Päts astuks avalikult samme Nõukogude huvide läbi surumiseks – n.-ö. astuks näitelavale. Näiteks 11. juulil 1929 käsitlesid Renning ja Petrovski oma vestluses Eesti–Nõukogude Liidu kaubanduslepingu ratifitseerimist: “Palusin mõne päeva eest Renningut, et Päts selgitaks, kas vastab tegelikusele see, mida kõneles mulle Seljamaa, et opositsioon ootab osa põllumeeste kavatstavat esinemist ratifitseerimise vastu. Sellisel juhul palusin rõhutada, et selles küsimuses peab Päts loobuma oma harilikust passiivsusest ja tõstma küsimuse oma fraktsioonis eriti otsustavalt. Täna teatas Renning minule, et Päts jagab täielikult minu arvamust ja kavatseb vajaduse korral tõstatada oma fraktsioonis usalduse küsimuse.”⁶²

Ilmekaks näiteks on ka riigivanem Otto Strandmani visiit Varssavisse. 10. jaanuaril 1930 informeeris välisministri abi August Schmidt Nõukogude saadikut Eesti valitsuse otsusest võtta vastu Poola kutse riigivanem Strandmani eelseisvaks visiidiks Varssavisse. Ta ütles, et valitsus oli palunud tal teatada sellest Nõukogude Liidule veel enne ajakirjanduse informeerimist. Viimast põhjendas Schmidt sooviga ennetada väärtõlgendusi poliitilisi eesmärke mittetaotleva “hea tahte visiidi” ümber.⁶³ Petrovski alustas otsekohe visiidile vastutöötamist. Ta nõudis Renningult, et see paluks kohe Pätsi, suurärimees Joakim Puhki ja sotsialistide liidrit Mihkel Martnat astuda samme visiidi takistamiseks. Vastasel juhul pidi tekkima “suur oht”, nii nagu Petrovski asja formuleeris. “Ma teatasin Renningule kõige tõsisemal moel, et see samm seab hädaohtu kõik meie tulevased suhted...”⁶⁴ Selle all mõeldi kõigi Nõukogude tellimuste äralangemist. Teade Eesti riigivanema Varssavi-visitist oli välisasjade rahvakomissariaadile tõeliselt halb üllatus. Schmidt avaldust ei usutud. Oldi nõrдинud, et Päts ja Rei ei suutnud visiidi mõtet juba eos lämmatada.⁶⁵ Strandmani “manifestatsiooni” kogunes arutama välisasjade rahvakomissariaadi kolleegium. Seal käsitleti visiiti Poola positsioonide tugevnemisena Baltikumis.⁶⁶ Seda ei tohtinud mitte mingil juhul lubada. 20. jaanuaril pöördus välisasjade rahvakomissari asetäitja Maksim Litvinov⁶⁷ kolleegiumi otsustele heakskiidu saamiseks märgukirjaga Stalini enda

⁶¹ Petrovski päevik 11.11.–30.11.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 5, l. 176.

⁶² Petrovski päevik 05.07.–18.07.1929. AVPR, f. 0154, n. 2, m. 27, s. 5, l. 141.

⁶³ Petrovski Stomonjakovile 10.01.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 1, l. 6.

⁶⁴ Samas.

⁶⁵ Stomonjakov Petrovskile 12.02.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 2, l. 8.

⁶⁶ Stomonjakov Buravtsevile 27.01.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 2, l. 6–5.

⁶⁷ Litvinov, Poola juut Mejer Wallach, oli 1921–1930 välisasjade rahvakomissari asetäitja ja ühtlasi ka kolleegiumi liige, 1930–1939 välisasjade rahvakomissar.

poole. Selles teatati, et Balti riikide riigitegelaste “lakkamatud palverännakud Varssavisse kujutavad endast üht abinõud baltlaste Poola poliitika orbiiti tõmbamisel”. “Strandmani Varssavi sõidu tähendus,” kirjutas Litvinov, “on täiesti ilmselgelt teravasti Nõukogude Liidu vastu suunatud iseloomuga, kuivõrd Poola ei ole Eesti naaber ega oma temaga peaaegu mitte mingeid ühiseid majanduslikke ja kultuurilisi huvisid.” Märgukirjale oli lisatud ka poliitbüroo otsuse projekt, milles räägiti vajadusest kutsuda vastuseks Strandmani visiidile Moskvasse Eesti välisminister Jaan Lattik, lükata edasi juba varem kavandatud Eesti kaubandus-delegatsiooni külaskäik Moskvasse ning vähendada läbi Eesti minevat transiiti.⁶⁸ Asja koguneski arutama poliitbüroo. Istungil võeti vastu otsus, et Lattik tuleb kutsuda Moskvasse ning välisasjade rahvakomissar või keegi tema asetäitjatest peab tegema seejärel vastuviisi Tallinna.⁶⁹ Kujunes välja huvitav situatsioon. Moskvas mõisteti, et juhul kui esitatakse ametlik kutse ja Eesti valitsus otsustab selle tagasi lükata, siis see on Nõukogude Liitu alavääristav ja Poola poliitika järjekordne võit. Seepärast leiti, et eelnevalt tuleb saada konfidentsiaalselt nõusolek kutse vastuvõtmise kohta. Asja korraldamine tehti ülesandeks Petrovskile. Viimane oli aga juba lahkunud Tallinnast ja valmistus sõitma oma uude töökohta Kaunasesse. Nüüd anti talle korraldus sõita viivitamatult Moskvast Kaunasesse ja seda Tallinna kaudu, et kasutada Pätsi Eesti valitsuse mõjutamiseks. Tsitaat instruksioonist: “Seltsimees Petrovski teatab Pätsile, et otsides väljapääsu Eesti–Nõukogude suhete edasise arengu teel tekkinud ebasoodsast olukorrast, tekkis temal, Petrovskil, mõte Lattiku Moskvasse sõidu vajalikkusest. Ta teatab, et eelnevalt on ta sondeerinud pinda välisasjade rahvakomissariaadis ja saanud teada, et välisasjade rahvakomissariaat annaks Lattikule hea meelega ametliku kutse. Muidugi siis, kui saaks teada, et kutse vastu võetakse ja Lattik nõustub juba lähemal ajal Moskvasse sõitma. Seltsimees Petrovski ei hakka ootama Tallinnas Pätsi vastust ja sõidab kohe ... Kaunasesse. Oma Eesti valitsusega peetud kõneluste tulemustest peab Päts teatama Petrovskile Kaunasesse eraviisiliselt. Eelnevalt viitab seltsimees Petrovski sellele, et Eesti majandus-delegatsiooni külaskäik enne Lattiku visiiti oleks otstarbetu, silmas pidades kujunenud ebasoodsat õhkkonda.”⁷⁰ Kogu aktsioon pidi aitama maandada Eesti Poola-sõbralikkust ja näitama Poolale, et Balti riigid arvestavad alati eelkõige Nõukogude Liidu välispoliitiliste huvidega. “Kui Eesti valitsus võtab selle kutse vastu ja Lattik sõidab Moskvasse, siis mõistavad kõik, et Lattiku sõit on tingitud vajadusest vabaneda Strandmani visiidist tekkinud kujutelmadest, ning tulevikus on Eesti ja teised baltlased Poola kutsete vastuvõtmisel ja polofiilsete manifestatsioonide ettevalmistamisel palju ettevaatlikumad,” nii instrueeris välisasjade rahvakomissariaat saatkonda.⁷¹

⁶⁸ AVPR, f. 05, n. 10, m. 66, s. 98, l. 1–2.

⁶⁹ Samas.

⁷⁰ Stomonjakov Buravtseville 27.01.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 2, l. 6–5.

⁷¹ Samas.

Jaanuari viimasel päeval jõudiski Nõukogude Liidu Kaunase saadik, nüüd eriülesannet täitev Moskva emissar Petrovski Tallinna. Kohtumist Pätsiga kirjeldab ta juba Kaunases kirjutatud ettekandes. Sellest selgub, et ta oli külastanud Pätsi tema kodus. “Kahjuks leidsin ta raskelt haigena ... voodist. Ta võttis siiski mu vastu ja kuulates väga tähelepanelikult lubas kohe kutsuda enda juurde Lattiku ja helistada Strandmanile. Tema arvates ei pidanuks minu initsiatiiv, mida ta täielikult heaks kiitis, kohtama mingeid vastuväiteid. Ta pidas seda parimaks väljapääsuks kujunenud olukorrast.”⁷² Päts lubas hakata kohe tegutsema ja anda Petrovskile vastuse juba samal või järgmisel päeval. Ehkki Petrovskile oli antud käsk sõita viivitamatult Tallinnast Kaunasesse, jäi ta ootama Pätsi vastust. Ja see tuligi. “Järgmise päeva hommikul teatas Päts mulle Renningu kaudu, et tegi Lattikule minu ettepaneku teatavaks. Ja seda tõenäoliselt valitsuses juba arutatakse.”⁷³ Ometi ei suutnud Päts antud asjas Moskva soove täita. Lattik teatas vähemalt sel korral riigimehelikult otsekoheselt, et tema kui pastor ei sõida Nõukogude Liitu, “kus üha enam laieneb antireligioosne kampaania”.⁷⁴ Petrovski püüdis veel kord sotsialistide liidri Rei kaudu mõjutada Lattikut sõitma, kuid ka see ei õnnestunud.

Balti liidu loomise mõte oli Nõukogude Liidule kuni 1934. aasta maikuuni täiesti vastuvõetamatu. Veel 1934. aasta algul, kui Moskvast tunti muret Balti liidu moodustamise pärast, andis välisasjade rahvakomissariaat oma esindajatele Balti riikides käsu tegutseda selle vastu. Nõukogude Liidu Tallinna saadikul tuli kõnelda Balti koostöö takistamisest nüüd juba Eesti riigivanema Pätsiga. Tsitaat instruksioonist: “Te võiksite võimaluse korral teatada Pätsile, et Moskvast ollakse väga huvitatud Baltikumis hoogsalt arenevast diplomaatilisest aktiivsusest ja et Te olete saanud käsu pöörduda tema kui meie maade vahelise lähenemise “vana sõbra” poole palvega anda edasi oma nägemus Baltikumis kujunenud olukorrast seoses jõupingutustega Balti liidu loomiseks. Kui Päts küsib jutuajamise käigus meie suhtumise kohta, siis Te võite teatada temale, et me suhtume sümpaatiaga kõigesse, mis võib tugevdada Balti riikide iseseisvust, aga samal ajal, just nende iseseisvuse huvides, kardame..., et Balti riigid võivad saada tõmmatud vihma käest räästa alla, s.t. suurde poliitikasse. See võiks kaasa tuua erakordseid ohte ja sõjalise pinge korral viia nende riikide iseseisvuse kaotusele. Me oletame, et kõige esimene ja põhiline garantii Balti riikide iseseisvusele seisneb nendepoolses iseseisva neutraalse poliitika järgimises, mis eraldaks neid suurte riikide iga-sugustest plaanidest, ja sellega kaasneks sõbralike suhete arendamine Nõukogude Liiduga, kes nii nagu see nüüd on selgunud, osutub ainsaks Balti riikide iseseisvust kalliks pidavaks suurriigiks...”⁷⁵

⁷² Petrovski Stomonjakovile Kaunases 09.02.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 1, l. 14; vt. ka Buravtsevi päevik 31.01.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 6, l. 44.

⁷³ Samas; vt. ka Schmidt Seljamaale 03.02.1930. ERA, f. 957, n. 13, s. 267, l. 280.

⁷⁴ Petrovski Stomonjakovile Kaunases 09.02.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 1, l. 14; vt. ka Buravtsevi päevik 31.01.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 6, l. 44.

⁷⁵ Stomonjakov Ustinovile 05.03.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 25–24.

Pätsil oli oma osa Nõukogude kaubandusesinduse vastu suunatud mitme kohtuprotsessi mõjutamisel Nõukogude Liidule soovitavas suunas. Siin sobib illustreerimiseks Jakob Pärseli juhtum, mille kirjeldamisel on üksikasjad kõrvale jäetud. Nõukogude kaubandusorganisatsiooni Tsentrosojuzi volinik Isidor Gukovski oli Pärseliga sõlminud 1920. aasta märtsis kokkuleppe 3000 tonni naelte muretsemiseks hinnaga 300 Saksa marka puud. Pärsel asus osade kaupa tellimust täitma. Vahepeal aga langes naelte hind maailmaturul ning Gukovski ütles lepingu üles. Pärsel, kes oli juba naelad Tallinna toimetanud, kaotas suure summa raha. Kümme aastat hiljem, 1930. aasta aprillis esitas Pärsel Tallinna-Haapsalu Rahukohtule kaubandusesinduse vastu suunatud hagi viie miljoni krooni suuruses nõudes.⁷⁶ Oli selge, et Pärseli võit kohtus toonuks kaasa terve rea samalaadseid kohtuprotsesse, ja seda mitte ainult Eestis.⁷⁷ Nõukogude saatkond käsitles asja šantaažina ja hakkas Eesti valitsusele survet avaldama. Ähvardati tagasi kutsuda kaubandusesindaja ja likvideerida kaubandusesindus, kui Eesti valitsus ei astu samme kohtuprotsessi lüües. Jaan Tõnissoni ja Aleksander Hellati ning veel mitme teise juhtiva poliitiku meelest, keda püüti mõjutada, sai aga asja otsustada ainult kohus.⁷⁸ Nüüd soovis saadik kasutada Pätsi, Renningut ja Pätsi sugulast Mihkel Punga, et need astuksid kuluaarides samme Eesti kohtu mõjutamiseks.⁷⁹ Renningule anti ülesanne õigustada Tsentrosojuzi tegevust Eesti ajakirjanduses. Ja see sündiski.⁸⁰ Nõukogude kaubandusesindust asus kohtus kaitsma Pung. Viimane suutis kohtus tõestada, et Tsentrosojuzi-nimelist organisatsiooni polnud Eestis kunagi registreeritud ja see polnud siin üldse tegutsenudki. Pung väitis, et seepärast ei saa asi alluda Eesti kohtule.⁸¹ Ka Riigikohtu seisukohavõtt oli Pärseli kahjuks. Missugune oli Pätsi osa asja lahendamisel Moskva kasuks, selgub saatkonna mitmetest ettekannetest. Ühelt poolt püüdis Päts mõjutada sotsialistide juhte Mihkel Martnat, Aleksander Oinast ja teisi tegutsema Pärseli vastu ja andis Nõukogude saatkonnale nõu, kuidas toimida. Teiselt poolt püüdis ta avaldada otsest mõju kohtumõistmisele. Näiteks Nõukogude saadiku tõdemus: "Möödamannes märkis Päts oma osa Pärseli asja likvideerimises, millele ta annab otsustava tähenduse. Ta teatas mulle, et pärast parlamendi komisjoni istungit, kus otsustati Eesti-Nõukogude Liidu suhete küsimust seoses Pärseli asjaga, kohtas ta kuluaarides ... Riigikohtu esimeest Partsi

⁷⁶ Tsentrosojus maksujõuetu. – Vaba Maa, 1932, 24. apr.

⁷⁷ Raskolnikovi päevik 17.06.–06.07.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 37, s. 26, l. 47.

⁷⁸ Raskolnikovi päevik 02.04.–15.04.1932 ja 20.04.–06.05.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 37, s. 26, l. 29–30; vt. ka Stomonjakovi vestlus Seljamaaga 20.10.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 36, s. 19, l. 48.

⁷⁹ Punga lubaduste kohta saavutada Moskvale positiivne lahend vt. Antipovi päevik 16.08.–03.09.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 37, s. 26, l. 59.

⁸⁰ Vt. Vaba Maa, 1932, 8. juuni.

⁸¹ Tsentrosojus maksujõuetu. – Vaba Maa, 1932, 24. apr.

... ja sel ajal Päts rääkis käimasolevast protsessist, selgitas talle asja printsi-
piaalset tähtsust ja palus suhtuda sellesse asjasse tähelepanelikult.”⁸²

Kui teha kokkuvõtte Pätsi “erilistest suhetest” Nõukogude saatkonnaga, siis on
näha, et lobi ei õnnestunud mitte alati. Demokraatlik ühiskonnakord ei võimal-
danud seda. Võib aga siiski tõdeda, et mitmel juhul suutis Nõukogude saatkond
Pätsi kaudu mõjutada teisi Eesti poliitikuid, parteisid, valitsust, Riigikogu ja
kohtumõistmist.

NÕUKOGUDE SOOL JA JOAKIM PUHK

Kaubandus-Tööstuskoja juhatause esimees, suurärimees Joakim Puhk oli olnud
1928. aastani Nõukogude Liidu ja ka Konstantin Pätsi tõeline vaenlane. Põhjust
tuleb otsida Nõukogude kaubandusesinduse tegevusest. Viimane rajas oma
eesõigustatud seisundit kasutades Tallinna, Rakverre, Narva ja Petsersisse laod,
mis ei tegelnud mitte ainult hulgikaubandusega, vaid ka jaekaubandusega. See-
juures müüdi kaupa Eesti kaupmeeste omast odavamate hindadega. Viimast
võimaldas tollide puudumine ja Eesti riigile maksude mittemaksmine. Eesti kaup-
meeste turult väljatõrjumiseks kasutati ka dumpingut. Olukorras, kus Nõukogude
Liidus kehtis väliskaubanduse monopol, puudus Eesti töösturitel ja kaupmeestel
võimalus seal vabalt kaubelda. Äritegevust oli võimalik korraldada ainult
Nõukogude kaubandusesinduse kaudu. Eesti-Nõukogude Liidu Kaubanduskoda
kaitses Nõukogude kaubandusesinduse tegevust ja taotles lisasoodustusi neile
Eesti tootjatele, kes eksportisid Nõukogude Liitu. Soodustusi taotleti ka
Nõukogude Liidu Eestis asuvale kaubandusesindusele. Nii esitas Päts 1925. aasta
veebruaris kaubandus-tööstusministrile vastava märgukirja. Selles tehti ettepanek
vabastada igasugusest tollist Nõukogude Liidust Eestisse veetavad naftasaadused
ja sool. Mineraalveelt, puuviljadelt ja veinidelt võetavat tolli paluti alandada
tervelt 50 protsenti. Kirjas märgiti, et vastutasuks oli Nõukogude kaubandus-
esindus lubanud osta Eestist kindla koguse põllumajandussaadusi, kala, paberit ja
tekstiilkaupu.⁸³

Eesti suur- ja väikekaupmehed, sealhulgas Puhk, pidasid oma huvide otseseks
riivamiseks olukorda, kus ühe välisriigi kaubanduslikud operatsioonid Eestis olid
enamsoodustatud. Puhk kritiseeris aastatel 1926–1927 korduvalt Nõukogude
kaubandusesinduse ja Eesti-Nõukogude Liidu Kaubanduskoja tegevust nii aja-
kirjanduses kui ka riigivanemale, kaubandus-tööstusministrile ja Riigi Majandus-
nõukogule esitatud märgukirjades. Ta nõudis valitsuselt samme, millega Nõuko-

⁸² Raskolnikovi päevik 07.07.–25.07.1932 ja 19.10.–01.11.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 37,
s. 26, l. 48–50, 71.

⁸³ Päts kaubandus-tööstusministrile 11.02.1925. ERA, f. 73, n. 1, s. 983, l. 10–11p.

gude kaubandusesinduse tegevus oleks seatud Eesti äri meestele vastuvõetavatele alustele.⁸⁴ Kuid siin oleks ekslik näha ainult Eesti riigi huvide silmaspidamist. Esmajoones oli tegu Puhki omakasuga. Puhki "Nõukogude Liidu vastane kampaania" ei jäänud Nõukogude esindajate poolse tähelepanuta. Sellest kirjutasid nii saadik kui ka Nõukogude luure resident Moskvasse pikki ettekandeid.⁸⁵ Mais 1927 väljendas Petrovski Pätsile oma suurt muret Puhki tegevuse pärast: "Ta on koondanud siin enese ümber kõik meile vaenulikud elemendid ja saavutanud edu ka väljaspool, saades nõusoleku meile vaenulikelt Läti ja Leedu kaubandusringkondadelt büroo vormis pidevalt tegutseva organi loomiseks..."⁸⁶ 1927. aasta märtsis oli Puhk koos eesti majandustegelastega külastanud Leedut ja Lätit, esinenud seal "Nõukogude-vastaste" ettekannetega. Ta oli teinud ettepaneku, et Balti riikide kaubandus-tööstusringkonnad hakkaksid tegema pidevat koostööd. Viimane pidi väljenduma ühiste majanduskonverentside korraldamises, ühises osalemises rahvusvahelistel majanduskonverentsidel, Balti riikide majanduslikku lähenemises ning ühises võitluses Balti riikide poliitilist ja majanduslikku iseisvust ohustava Nõukogude Liidu majanduspoliitika vastu. Puhki visiidi konkreetseks tulemuseks oli Leedu ja Läti majandusringkondade nõusolek kutsuda 1927. aasta juunis Riias kokku Balti riikide kaubandus-tööstuskodade konverents.⁸⁷ 1928. aasta aprillis peetigi Riias Balti riikide esimene majanduskonverents. Puhki tegevus oli Nõukogude Liidu poliitiliste ja majandushuvide seisukohast lubamatu. Kardeti, et Balti riikide majanduslikule lähenemisele võib järgneda poliitiline. Ka Eesti idakaubandusele orienteeritud ringkonnad olid rahulolematud, kuna Puhk pingestas kahe maa vahelisi poliitilisi suhteid. Viimaseid peeti majandussuhete eelduseks. Puhk tuli neutraliseerida ning muuta Nõukogude Liidu ja Pätsi sõbraks.

Saadik Petrovski soovitas mitmel korral välisasjade rahvakomissariaadil mõelda Puhki äraostmisele, mõne kasuliku tellimuse või soodustuse abil. "Puhki kampaania siin ja Lätis tõi meile juba ja võib tuua veelgi suurt kahju, ja kes teab,

⁸⁴ Puhki ettekanne Riigi Majandusnõukogule 17.11.1926, Puhki märgukiri riigivanemale 30.11.1926 ja Puhki kiri kaubandus-tööstusministrile 25.06.1927. ERA, f. 73, n. 1, s. 983, l. 188, 18–19p, 49–52; vt. ka Puhki kirjutatud artiklit: Eesti–Vene kaubalepingu küsimus. – Päevaleht, 1927, 4. sept.

⁸⁵ OGPU välisosakonna kiri Stomonjakovile, Jagodale, Artusovile, Messingile. Puhki kampaania Nõukogude Liidu kaubanduse vastu Eestis. ERAF, f. 138, n. 1, s. 29, l. 129–134.

⁸⁶ Petrovski Stomonjakovile 14.05.1927. AVPR, f. 04, n. 47, m. 294, s. 54282, l. 258.

⁸⁷ Kaubandus-Tööstuskoja esimehe hra. J. Puhki seletus Eesti delegatsiooni Leedusse sõidu ülesannetest ja tähtsusest. – Kaubandus-Tööstuskoja Teataja, 1927, 7, 1. apr., 149–153; Balti riikide tööstus-kaubanduse konverentside sihid ja ülesanded. – Kaubandus-Tööstuskoja Teataja, 1927, 10, 15. mai, 217–218; vt. ka OGPU välisosakonna kiri Stomonjakovile, Jagodale, Artusovile, Messingile. Puhki kampaania Nõukogude Liidu kaubanduse vastu Eestis. ERAF, f. 138, n. 1, s. 29, l. 129–134.

kas poleks mitte arukas läbi vaadata meie kaubanduspoliitika siin ja tõmmata Puhk meie majanduslike huvide sfääri.”⁸⁸ Välisasjade rahvakomissariaadi kolleegium leidis, et mõte väärib toetust. 2. novembril 1927 kirjutab kolleegiumi liige Stomonjakov märgukirjas väliskaubanduse rahvakomissarile Anastass Mikojanile: “Pea väga vajalikuks Puhki võitmist meie poolele ja seepärast palun anda kaubandusesindajale Tallinnas Ossipovile salajased juhtnöörid, et koostöös saadikuga otsida võimalust Puhki lähendamiseks meile. Võimalik, et kõike seda saab teha – otseselt või kaudselt – mingi kasuliku tellimuse andmise teel.”⁸⁹ Ka Puhk ise väljendas soovi “kompromissi leidmiseks”. Abistava käe ulatas Nõukogude saadikule sotsialist August Rei. 1927. aasta novembri viimasel päeval leidis Rei korteris aset Petrovski ja Puhki kohtumine. Puhk nõudis, et Nõukogude Liit hakkaks Eestis kaupleva võrdsetel alustel. Seitse tundi väldanud vestluses õnnestus Petrovskil välja selgitada võimalused Puhkiga leppimiseks. Saadik pakkus algatuseks suurärimehele Nõukogude vilja monopoolset müügiõigust Eestis. Sellise ettepaneku oli muide teinud Petrovskile Päts ja Petrovski kirjutaski asjast Moskvasse.⁹⁰

Lahenduse leidmiseks kulub peaaegu aasta. Oktoobris 1928 teatas Petrovski Moskvasse: “Smirnov (Nõukogude kaubandusesindaja Eestis – M. I.) teatas mulle tehingust Puhkiga soola monopoolseks müügiks. Tervitan seda tehingut igati. Selle sammu peamise põhjusena näen vajadust lähendada teda (Puhki – M. I.) Pätsile.”⁹¹

Nõukogude soola müügiõigus tegi vähemalt sõnades Puhkist Nõukogude saadiku ja idanaabri sõbra. Kui veel 1926. aasta lõpul ja 1927. aastal süüdistas Puhk venelasi katses haarata Eesti turg ja hoiatas Nõukogude Liidu majandusliku ja poliitilise mõju suurenemise eest, siis nüüd ei rääkinud Puhk saadikule enam midagi niisugust. Toimus justnagu Puhki metamorfoos, Pätsi ja Puhki leppimine ning saadik Petrovski ja Puhki vennastumine. Vestlustes saadikuga hakkas Puhk meenutama oma revolutsioonilist minevikku. Ta hakkas kritiseerima Jaan Tõnissoni, kellest seni oli lugu pidanud, ja kiitma oma vana vaenlase, nüüd uue sõbra Pätsi tarkust.⁹² Nõukogude soola monopoolse müügiõiguse andmine Puhkile oli üks põhjustest, mis tegi edaspidi võimalikuks Eesti–Nõukogude Liidu kaubanduslepingu sõlmimise.

⁸⁸ Petrovski Rotšteinile 29.09.1927. AVPR, f. 0154, n. 18, m. 20, s. 4, l. 188; Petrovski Stomonjakovile 07.10.1927. AVPR, f. 04, n. 47, m. 294, s. 54283, l. 86; vt. ka OGPU välisosakonna kiri Stomonjakovile, Jagodale, Artusovile, Messingile. Puhki kampaania Nõukogude Liidu kaubanduse vastu Eestis. ERAF, f. 138, n. 1, s. 29, l. 129–134.

⁸⁹ AVPR, f. 0154, n. 20, m. 23, s. 1, l. 1.

⁹⁰ Petrovski Stomonjakovile 07.10.1927 ja 01.12.1927. AVPR, f. 04, n. 47, m. 294, s. 54283, l. 86, 169–160.

⁹¹ Petrovski Stomonjakovile 04.10.1928. AVPR, f. 0154, n. 19, m. 32, s. 1, l. 86.

⁹² Petrovski päevik 22.02.–05.03.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 5, l. 63.

EESTI-NÕUKOGUDE LIIDU KAUBANDUSLEPING

Tartus sõlmitud rahulepinguga korraldati ka Eesti–Nõukogude kaubanduslikud vahekorrad. Rahulepingu XVI artiklis deklareeriti, et pooled lähtuvad majanduslikus läbikäimises enamsoodustuse, transiitkaupade sisseveotollide, transiidimaksude keelu ja muudest põhimõtetest. Nimetatud artiklis räägiti ka vajadusest alustada läbirääkimisi kaubanduslepingu sõlmimiseks.⁹³ Sellele artiklile tugines Eesti idakaubandus tervelt üheksa aastat. Pätsi ja temaga seotud ringkondade algatusel võeti 1926. aasta septembri lõpul toimunud Eesti–Nõukogude Liidu Kaubanduskoja istungil vastu resolutsioon, milles nõuti majandusministeeriumilt Eesti ja Nõukogude Liidu majandussuhete korrastamist, s.t. uue kaubanduslepingu sõlmimist.⁹⁴ Teiselt poolt tekitasid Nõukogude Liidu–Läti kaubandusläbirääkimised ja lepingu sõlmimine 1927. aastal idaturule orienteeritud ringkondades hirmu, et lõunanaaber saab idakaubandusest liialt suuri kasumeid.⁹⁵ Sama aasta augusti lõpul teatas Päts Petrovskile, et Eesti püüab järgneda Läti eeskujule ja sõlmida Nõukogude Liiduga samasuguse kaubanduslepingu.⁹⁶ 1927. aastal Jaan Teemanti ja seejärel 1928. aastal Jaan Tõnissoni juhitud valitsuse ajal selleni ei jõutud.

Nagu nähtub välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi liikme Stomonjakovi 1927. aasta juulis Tallinna saatkonnale kirjutatud kirjast, oli Moskva valmis sõlmima Eestiga kaubanduslepingut “soodsama atmosfääri loomiseks”, kuid tellimused Eesti tekstiili-, metalli- ja paberitööstusele seostati nn. garantiilepingu sõlmimisega.⁹⁷ Teemanti ja Tõnissoni juhitud valitsused ei nõustunud aga sõlmima lepingut Nõukogude Liidu esitatud tingimustel. Pole eriti usutav, et Nõukogude valitsus nõustunuks sõlmima kaubanduslepingut Jaan Tõnissoni juhitud valitsusega. Moskvast vaadeldi juba tollal Tõnissoni kui Poola poolt äraostetud Nõukogude-vaenulikuks isikut.⁹⁸ Aastatel 1926–1928 pingestas Eesti suhteid Nõukogude Liiduga Ado Birgi juhtum.⁹⁹ Tõsi, Tõnissoni valitsuse ajal moodustati komisjon idakaubanduse võimaluste uurimiseks ja selgitamiseks. Komisjon leidis, et olukord, kus Nõukogude Liit kasutab enamsoodustust ilma igasuguste piiranguteta, on Eestile kahjulik. Seepärast pooldati kaubanduslepingu sõlmimist.

⁹³ Tartu rahuleping. Majandusliku iseloomuga artiklid. ERA, f. 73, n. 1, s. 983, l. 243.

⁹⁴ Eesti–Nõukogude Liidu Kaubanduskoja kiri majandusministeeriumile 08.10.1926 ja Rudolf Renningu ettekanne “Eesti tööstus ja Nõukogude Liidu turg”. ERA, f. 73, n. 1, s. 983, l. 122p, 124–134.

⁹⁵ Petrovski Stomonjakovile 14.05.1927. AVPR, f. 0154, n. 18, m. 20, s. 4, l. 132.

⁹⁶ Petrovski Stomonjakovile 31.08.1927. AVPR, f. 04, n. 47, m. 294, s. 54283, l. 39.

⁹⁷ Stomonjakov Šteinile 18.07.1927. AVPR, f. 04, n. 47, m. 294, s. 54284, l. 49.

⁹⁸ Petrovski Stomonjakovile 01.03.1928. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54291, l. 45; Aleksandrovski Petrovskile 17.09.1928 ja Stomonjakov Petrovskile 01.10.1928. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54292, l. 57, 59.

⁹⁹ A. Birgi juhtumi kohta vt. **Medijainen, E.** Ado Birgi lugu. – *Looming*, 1991, 8, 1113–1121.

Alustati ka vastava kava väljatöötamist. Kuid asja taga olid Eesti–Nõukogude Kaubanduskoda ja sellele lähedalseisvate ringkondade nõudmised.¹⁰⁰

4. detsembril 1928 tuli võimule sotsialistidest, tööerakondlastest ja kristlastest koosnev valitsus. Riigivanemaks sai sotsialist August Rei. Põllumeestekogud ja Rahvaerakond jäid opositsiooni. Välisministriks sai Jaan Lattik. Uue valitsuse üks esimesi samme oli püüde korraldada majandussuhteid idanaabriga. 1928. aasta detsembris tõstataski välisministri abi Schmidt vestluses Nõukogude saadikuga uue kaubanduslepingu sõlmimise küsimuse. Pertovski sõnutsi tegi Schmidt seda ilma tempoolse initsiatiivita.¹⁰¹

Välisasjade rahvakomissariaadis leiti, et ettepanekust tuleb kinni haarata. Stomonjakov pöördus välisasjade rahvakomissari Georgi Tšitšerini poole. Ta rõhutas, et Eestis oli võimule tulnud valitsus, mille koosseisu kuulusid ka maa industrialiseerimist pooldavad ja Nõukogude Liitu eelmistest valitsustest vähem vaenulikult suhtuvad sotsialistid. Kaubanduslääbirääkimiste alustamine sellise valitsusega pidi Stomonjakovi arvates võimaldama kompromiteerida neid Eesti poliitikuid ja majandusringkondi, kes ei näinud majandussidemetest idanaabriga maale mingit tulu, samas aga aitama uuel valitsusel võimul püsida. Ta rõhutas, et kaubanduslepingu sõlmimisest loobumine või Nõukogude sisseveo vähendamine annab valitsusega opositsioonis olevatele jõududele võimaluse teha Nõukogudevastast propagandat, teiselt poolt aga süüdistada valitsust oskamatuses ja suutmatuses suhelda idanaabriga ning seista Eesti huvide eest. Kuid Nõukogudeväenuliku propaganda vältimine polnud asjas eriti oluline. Silmas peeti poliitilisi eesmärke, sooviti siduda teatud eesti poliitikuid ja ärimehi. “On täiesti ilmselge, et me oleme nii majanduslikult kui ka poliitiliselt huvitatud sellest, et toetada neid Eesti parteisid, kes toetavad industrialiseerimist ja soovivad kaubanduslepingu sõlmimist ja lähenemist Nõukogude Liidule,” on lugeda Tšitšeriniile adresseeritud kirjast.¹⁰²

Missugune oli Eesti ajakirjanduse suhtumine? Sotsialistide häälekandja Rahva Sõna pooldas lepingu kiiret sõlmimist. Leht nägi lepingu sõlmimises võimalust realiseerida Nõukogude Liidu abiga plaanid kasutada Narva kose veejõudu ja toota tselluloosi Nõukogude Liidu tarbeks.¹⁰³ Rahvaerakonna häälekandja Postimehe veergudel avaldati arvamust, et õigetele põhimõtetele rajatud kaubaleping parandaks senist olukorda idakaubanduses.¹⁰⁴ Teistsugune oli Päevalehe suhtumine. Leht avaldas kohe, kui sai teatavaks lepingu sõlmimise kavatsus, selle vastu suunatud artikleid. Meenutati Eesti ärimeeeste suuri läbikukkumisi Nõukogude Liidus 1920. aastate algul, kritiseeriti Nõukogude kaubandusesinduse ees-

¹⁰⁰ 15. augustil 1928 kaubandus-tööstusministeeriumis peetud Eesti ja Nõukogude Liidu majandusküsimuste korraldamise komisjoni koosoleku protokoll. ERA, f. 73, n. 1, s. 1194, l. 4.

¹⁰¹ Väljakirjutus Petrovski kirjast Stomonjakovile 13.12.1928. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 28, s. 11, l. 1.

¹⁰² Stomonjakov Tšitšeriniile 09.01.1928. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 28, s. 11, l. 5.

¹⁰³ Rahva Sõna, 1929, 18. apr., 3. mai.

¹⁰⁴ Postimees, 1929, 13. apr.

õigustatud seisundit Eesti turul ja kutsuti valitsust ettevaatusele.¹⁰⁵ Sotsialistide Rahva Sõna vaidles vastu väites, et polevat mingit põhjust näha lepingus tonti. Leht süüdistas eelnenud valitsusi oskamatuses Nõukogude Liiduga kaubelda.¹⁰⁶

Millest tulenes kriitika kaubanduslepingu sõlmimise aadressil? Kindlasti Eesti varasematest kogemustest idakaubanduses. Tallinnas teati ka seda, missuguses seisus olid Nõukogude Liidu majandussuhted teiste riikidega. Teati, mis oli juhtunud Lätiga pärast seda, kui sotsiaaldemokraat Felix Cielensi juhitud valitsus oli sõlminud 1927. aastal idanaabriga kaubanduslepingu. Meenutuseks, et Läti opositsioon, osa koalitsiooni kuuluvate erakondade liikmeid ning tööstus- ja kaubandusringkonnad olid algusest peale lepingu sõlmimise vastu. Lepingust lootsid kasu lõigata saksa rahvusest suurtöösturitest koosnev Riia vabrikantide ühisus ja isiklikest majandushuvidest lähtuvad opositsiooniliste erakondade juhtivtegelased. Eestis oli teada seegi, kuidas suhtus lõunanaabri ajakirjandus lepingu sõlmimisse. Läti ajakirjanduses ennustati kohe, et Nõukogude Liit ujutab Läti oma kaupadega üle, tekitab sellega suuri raskusi Läti tööstusele ega hakka lepingut täitma. Nõukogude kaubandusesinduse positsioonide tugevnemises aga nähti kommunistide mõju kasvu ja paremaid võimalusi propagandaks.¹⁰⁷ Ennustused osutusid õigeaks. Ehkki lepingus oli sätestatud, et Lätile garanteeritakse tellimused kindlas summas, andis Nõukogude Liit 1928. aastal tellimusi ainult 50 protsendi ulatuses sellest, mis oli lubatud. Vagunitest telliti ainult pooled, paberist 60 protsenti, villast lõnga ei ostetud üldse. Läti oli lepinguga sunnitud tegema tollisoodustusi 800 000 lati eest, nii et Nõukogude kaubad tõrjusid maalt välja mitmete teiste riikide tooted. Nõukogude soola sisseveost tulenevalt jäid seisma Läti soolapuhastusvabrikud. Suhkruimportijatele ja nahaparkalitele tekitas leping ületamatu konkurentsi. Mis puudutas Läti kaupadele antud 20–50-protsendist tollisoodustust, siis see osutus täielikuks fiktsiooniks.

Tollisoodustused oluaks Lätile kasulikud, kui ta saanuks idanaabrile vabalt oma kaupu müüa. Paraku ei võimaldanud seda Nõukogude Liidus kehtiv väliskaubanduse monopol. Lepingus sõlmimisel lubati osta Läti kaupu ainult sularaha, mitte krediidi eest. Tegelikult ei ostetud sularaha eest midagi. Läti Pank andis krediiti ainult neile ettevõtetele, kelle lepingutes oli ette nähtud Nõukogude avanss 25 protsenti tellimuse summast. Väiksematele ettevõtetele oli tellimuste vastuvõtmine võimatu, sest Läti Pank ei krediteerinud neid. Välispankade pakutud 18–25-protsendine laen aga muutis tootmise mõttetuks. Kui esialgu nõudis Nõukogude Liit krediiti 4–8 kuuks, siis hiljem hakati nõudma aastaks. Nõukogude Liit suutis täita ainult transiidi suurendamiseks antud lubadused.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Päevaleht, 1929, 23. apr., 7., 15. mai.

¹⁰⁶ Rahva Sõna, 1929, 28. apr. Kuigi sotsialistid süüdistasid Pätsi korruptsioonis, ei kritiseeritud lehe veergudel tema nimetamist kaubanduslääbirääkimisi juhtima. 26. märtsil 1929 teatas Rahva Sõna, et kitsarööpalise raudtee aktsiaselts, mille juhatusse kuulus ka Päts, oli jätnud riigile tasumata aktsiate võõrandamise eest 6,5 miljonit senti tempelmaksu.

¹⁰⁷ Vt. Mölder Riiast 18.04.1929. ERA, f. 957, n. 13, s. 133, l. 88.

¹⁰⁸ Samas.

Jaauaris 1929 informeeris Eesti Riia saadik Eduard Virgo välisministeeriumi vestlusest Läti rahaministri Petrevitziga. Viimane kirjeldas Virgole majanduslikku vahekorda idanaabriga mustades värvides: esimesel lepinguaastal oli Moskva andnud Lätile tellimusi 40 miljoni lati eest, kuid ostnud kaupu ainult 20 miljoni eest; venelased nõudsid soodustusi ladude rentimisel ja Läti pankadelt kaupade ostmiseks 8-kuulist krediiti; töötute arv oli võrreldes 1927. aastaga veelgi kasvanud.¹⁰⁹

Juba senistest majanduslikest vahekordadest ja Nõukogude Liidu–Läti majandussuhete arengust oli Eesti juhtivate poliitikute enamikule selge, et lepingust idanaabriga pole midagi positiivset oodata. Mõisteti sedagi, et väliskaubanduse riiklik monopol Nõukogude Liidus ei võimalda majandussuhete normaalset arengut Eestiga. Ja sedagi, et Nõukogude Liidu majanduslikud kaalutlused tulenevad välispoliitilistest kaalutlustest. Asja taga oli aga sotsialistide sinisilmsus ja teatud seltskonna, sealhulgas Pätsi majandushuvid. Viimasesest oldi teadlikud ka Moskvast. Vene allikates märgitakse, et Päts oli Tallinna Börsikomitee esimees, Eesti Krediidipanga suuraksionär, aksionär Talinna–Pärnu ja Pärnu–Valga raudteed valdavas aktsiaseltsis, isik, kellel oli märkimisväärne osa Ilmarise¹¹⁰ aktsiatest. Eeltoodus nägid venelased Pätsi isiklikku huvi kaubanduslepingu sõlmimise vastu: saada tellimused Ilmarise tehasele, suurendada oma dividende Krediidipanga aksionärina, arvestades, et pank võiks krediteerida Nõukogude Liidu tellimusi täitvaid Eesti ettevõtteid. Viidatakse ka Pätsi kaalutlusele lõigata kaubanduslepingu sõlmimisest poliitilist profiiti ja taastada Harju Panga pankrotiga tugeva löögi saanud poliitiline reputatsioon.¹¹¹

1. veebruaril 1929 leidis välisasjade rahvakomissariaadi kolleegium, et kaubanduslepingu sõlmimine Eestiga on Nõukogude Liidu poliitilisi huve arvestades igati soovitav. Tingimuseks seati, et ametlik algatus peaks tulema Eestilt.¹¹² Algatus tuligi. Näib, et siin oli tegu Pätsi ja Renningu lobitööga. 16. veebruaril 1929 tegi välisminister Lattik Petrovskile ametliku ettepaneku kaubanduslepingu sõlmimiseks. Ta avaldas soovi, et läbirääkimised toimuksid Tallinnas, sest delegatsiooni Moskvasse saatmine oleks Eestile raske. Selleks hetkeks oli juba

¹⁰⁹ Virgo Riia 12.01.1929. ERA, f. 957, n. 13, s. 133, l. 97; Läti peaminister Juraševskis ja endisest siseministrist suurärimees Arveds Bergs tõdesid juba 1928. aasta aprillis Eesti Riia saadikule, et leping polnud Lätile majanduslikus mõttes midagi andnud, poliitiliselt aga rikkunud Läti hea nime. Vt. Seljamaa Riia 18.04.1928 ja 19.04.1928. ERA, f. 957, n. 13, s. 133, l. 19–20.

¹¹⁰ Metallitööstuse aktsiaseltsi Ilmarine asutajate hulka kuulusid Konstantin Päts, Karl Ipsperg, Arthur Uibopuu, meile juba tuntud Konrad Mauritz ja Madis Jaakson. Ilmarise juhatuses olid ka Puhkide perekonna esindajad. Juhatuse esimeheks oli aga Johan Laidoner. Vt. Metallitööstuse Aktsia Seltsi "Ilmarine" järjekorralise peakoosoleku protokoll 28.05.1926. ERA, f. 969, n. 1, s. 868, l. 49–51p.

¹¹¹ Allikas L. 2. Poliitilise mõju jaotunemine Eesti majandusele 28.08.1927. ERAF, f. 138, n. 1, s. 27, l. 255.

¹¹² Väljakirjutus välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi protokollist 01.02.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 28, s. 11, l. 6.

otsustatud, et delegatsiooni juhiks määratakse Päts.¹¹³ Ka venelased soovisid Eesti delegatsiooni juhina näha just Pätsi. Petrovski ise oli teinud juba jaanuaris Renningu kaudu Pätsile ettepaneku hakata läbirääkimisi juhtima, seejärel aga esines seesuguse soovitusel ka välisminister Lattiku ees.¹¹⁴ Nõusolek ei tulnud Pätsilt otsekohe. Päts viitas siin edutult lõppenud läbirääkimistele, mida oli peetud Läti–Eesti tolliuniooni sõlmimiseks. Ta avaldas kartust, et kui Nõukogude Liidu–Eesti kaubandusleping ei too Eestile mingit kasu, siis annab see sotsialistidele võimaluse süü tema kaela veeretada. Päts oli 1927. aastal juhtinud Eesti delegatsiooni Eesti–Läti tolliuniooni üle peetavatel läbirääkimistel.¹¹⁵ Tolliuniooni sõlmimine ei õnnestunud. See polnud Pätsi süü. Oma osa oli selles Läti–Nõukogude Liidu kaubanduslepingul.

Petrovski ei nõustunud Pätsi argumentidega. Saadik pöördus Pätsi veenmiseks Renningu poole. Ta palus Renningul veel kord rääkida Pätsiga ja püüda veenda teda väitega, et poliitilisest ja ärilisest seisukohast lähtudes võiks tema nõusolekul olla väga märkimisväärne tähtsus.¹¹⁶ Oma kaalutlustest Petrovski Renningule ei rääkinud. Kuid need selguvad saadiku samast ettekandest. Ta leidis, et läbirääkimiste juhtimine ja lepingu sõlmimine tõstab Pätsi prestiiži ning annab talle võimaluse naasta Eesti poliitilisse ellu. “Teiselt poolt annaksime Pätsile võimaluse antud asjas võita...”¹¹⁷ Nõukogude saadiku pinnasondeerimiste tulemus oli, et 19. aprillil määras valitsus Eesti–Nõukogude Liidu kaubanduslepingu eelläbirääkimiste pidamiseks komisjoni, kelle juhiks sai Päts.¹¹⁸ Nõukogude delegatsiooni hakkas juhtima Petrovski.

Lepingu sõlmimiseks peetud eelläbirääkimistel vaieldi kõige enam kaubavahetuse tasakaalu, kontingentide kindlaksmääramise ja Nõukogude kaubandus-esinduse eksterritoriaalsuse üle. Mitmed Eesti poliitikud esitasid läbirääkimiste käigus konkreetse küsimuse kontingentide kohta – kui palju mõtleb Nõukogude Liit väliskaubanduse monopoli tingimustes Eestist osta ja kui palju oma kaupu Eestis müüa. Sooviti kontingentide täpset kindlaksmääramist. Tõenäoliselt Leo Sepa mõjul võeti lepingu projekti siiski punkt kaubavahetuse tasakaalust. See oli venelastele täiesti vastuvõetamatu.¹¹⁹ Nõukogude pool taotles tavalise kaubanduslepingu sõlmimist ilma kontingente kindlaks määramata ega nõustunud sellekohast punkti lepingusse võtma. See loonuks pretsedendi, mida hakanuks Nõu-

¹¹³ Schmidt Seljamaale 18.02.1929 ja 27.02.1929. ERA, f. 957, n. 13, s. 267, l. 282–283.

¹¹⁴ Petrovski päevik 11.01.–24.01.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 5, l. 12.

¹¹⁵ Vt. Segakomisjoni tegevus Eesti–Läti tolliuniooni teostamiseks 28.06.1927. ERAF, f. 138, n. 1, s. 27, l. 252; Eesti–Läti tolliuniooni kohta vt. **Medijainen, E.** Eesti välispoliitika Balti suund 1926–1934. Tartu, 1991, 53–58.

¹¹⁶ Petrovski päevik 11.01.–24.01.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 5, l. 12.

¹¹⁷ Samas.

¹¹⁸ Välisminister Lattiku kiri Vabariigi Valitsusele 14.05.1929. ERA, f. 957, n. 13, s. 267, l. 305.

¹¹⁹ Seljamaa Moskvast 13.03.1929. ERA, f. 957, n. 13, s. 267, l. 289; Lattiku telegramm Seljamaale 10.04.1929. ERA, f. 957, n. 13, s. 267, l. 292.

kogude Liidult nõudma ka teised riigid. Sususõnal anti lubadus järgida kaubavahetuse tasakaalustatuse põhimõtet.¹²⁰ Väideti, et kaubandusleping on ainult edasiste majandussuhete eeltingimus. Ja et konkreetset tehingud sõltuvad majandusoludest, mida ei saa reguleerida rahvusvaheliste kaubanduslepingutega. Teatati demagoogiliselt, et kaubanduslepingu sõlmimisest saab proovikivi majandus-sidemete edasisele arengule. Eesti pool vaidles vastu ka nõudmisele anda kaubandusesindajale ja tema 25–30 kaastöölisele eksterritoriaalsus. Rõhutati, et niisuguse nõudega nõustumise korral ei pruugi Riigikogu lepingut ratifitseerida.¹²¹ Vastaspool püüdis meelitada nendest nõudmistest loobuma transiidi jutuga. Petrovski viitas sellele, et 1928. aastal oli Nõukogude transiit läbi Läti lubatud 200 000 tonni asemel 500 000 tonni. Viimasest võinuks Eesti saada 230 000 tonni.¹²²

Läbirääkimisi juhtiv Päts töötas vastu enda juhitud komisjonile. See, mida komisjoni liikmed omavahel arutasid, jõudis Pätsi suu kaudu Renningu vahendusel Petrovskini. Näiteks komisjoni suhtumine kontingentidesse ja Nõukogude kaubandusesinduse jaekaubandustegevusse Eestis. Petrovski informeeris sellest Moskvat: “Pätsi ülesandel tuli Renning. Ta teatas kaubandusesinduse küsimusest järgmist: eestlased kavatsevad lepingus märkida, et *status quo* jääb jõusse. Seoses sellega tahaksid nad täpselt määratleda, milles see *status quo* võiks seisneda ja võimaluse korral pakkuda meile võimalust kõrvaldada kaubandusesinduse töös veel esinevad puudujäägid. Sellega ei peeta silmas mingisugust fikseerimist, vaid sõbralikku kõnelust ja džentelmenlikku kokkulepet.”¹²³ Selle avaldusega öeldi Nõukogude poolele juba enne ametlike läbirääkimiste algust ära, et vaatamata kaubandusesinduse tegevust puudutavatele nõudmistele ollakse nõus senise olukorra jätkumisega. Päts teatas vastaspoolele, et kontingentide kindlaksmääramine pole oluline. Ta nõustus küsimust lahendama kunagi hiljem ja seda ainult tema, Nõukogude saadiku ja kaubandusesindaja vahel. Petrovski, kes Moskvast viibides Seljamaaga kohtus, tunnistas ka ise, et “Konstantin Jakovlevitš oli teda rahustanud” Moskvale vastuvõetamatu nõudmise asjus järgmiste sõnadega: “Eesti ei saa kavasse võtta oma minimaalnõudmisi, delegatsioonid on moodustatud seepärast, et kaubelda ja kokkuleppele jõuda.”¹²⁴

Nagu juba öeldud, oli kaubandusläbirääkimiste üks eesmärke Pätsi tõmbamine Nõukogude majandushuvide sfääri. Seejuures oldi valmis tegema ka Nõukogude Liidule kahjulikke tehinguid. Seda näib kinnitavat ka Petrovski ettekanne 1929. aasta juunist. Saadik kirjutas välisasjade rahvakomissariaadile vestlusest kellegi

¹²⁰ Seljamaa Moskvast 16.04.1929. ERA, f. 957, n. 13, s. 267, l. 298.

¹²¹ Nõukogude delegatsiooni ettekanne Stomonjakovile ja Mikojanile Eestiga kaubanduslepingu sõlmimiseks peetud läbirääkimiste tulemustest 14.05.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 28, s. 11, l. 27–25.

¹²² Seljamaa Moskvast 13.03.1929. ERA, f. 957, n. 13, s. 267, l. 291.

¹²³ Petrovski päevik 07.03.–16.03.1929. AVPR, f. 0154, n. 2, m. 27, s. 5, l. 75.

¹²⁴ Seljamaa Moskvast 13.03.1929. ERA, f. 957, n. 13, s. 267, l. 289.

Grünbergiga¹²⁵, kes oli huvitatud Nõukogude metsast. Viimane oli vestluse käigus vihjanud Pätsi erilisele huvile esineda vahendajana metsakontsessiooni sõlmimisel. “Siis hakkas Grünberg rääkima Pätsi suurest huvist asja vastu, et vahendamise eest kontsessiooni sõlmimisel saaksid vahendajad umbes viis miljonit krooni. Seejuures söimas Grünberg kogu aeg Pätsi ja tegi mingi delikaatse märkuse, et meie või mina võiksime kasutada osa nendest vahendamise summadest meie endi huvides.”¹²⁶

Ametlikud läbirääkimised kaubanduslepingu sõlmimiseks algasid Tallinnas 6. mail ja lõppesid lepingu allakirjutamisega 17. mail 1929. Eesti–Nõukogude kaubanduslepingu puhul oli tegu hariliku enamsoodustuse põhimõttele rajatud lepinguga, mis ei sisaldanud kindlaksmääratud tollisoodustusi. Leping ei sätestanud Nõukogude Liidu tellimusi Eesti tööstusele. Kaubavahetuse tasakaalu põhimõtet ei fikseeritud.¹²⁷ Lepingu salajase lisaga korraldati Nõukogude Liidu kaubandusesinduse kaubanduslike operatsioonide maksustamine, milleks seni oli puudunud seaduslik alus. Kaubandusesinduse Eesti riigile makstav summa oli tühine – oma käibe pealt 0,2 protsenti. Siia ei arvestatud transiitoperatsioone.¹²⁸ Määrati kindlaks esinduse koosseisu suurus ja asukoht. Lepingu kestuseks nähti ette kolm aastat.

Leping piirdus sisuliselt senise olukorra fikseerimisega – Tartu rahulepingu XVI artikkel asendati kaubanduslepinguga, mis kahe maa vahelises majanduslikus läbikäimises praktiliselt midagi ei muutnud. Välisminister Lattik, kes informeeris lepingu sisust välisesindajaid, esitas ka ise küsimuse, kas üldse oli mõtet sellist lepingut sõlmida. Ta püüdis siiski näidata oma tegevust ja saavutatut positiivses valguses: suusõnaliselt kohustusid venelased püüdlema kaubavahetuse tasakaalustamise poole ja andsid nõusoleku muuta oma kaubandusesinduse senist tegevust.¹²⁹ Lattik küsis ka, kas vastaspool hakkab oma suusõnalisi lubadusi täitma, ja vastas sellele ise: “Kindel ei saa mitte olla. Kuid kui nad oma lubadusi murravad, siis on meil vähemalt lepingu ülesütlemise võimalus...”¹³⁰

Ka ajakirjanduse toon oli lepingu sõlmimise suhtes valdavalt vaenulik. Päeva-
lehe veergudel avaldati arvamust, et on naiivne loota Nõukogude Liidult lepingu täitmist. Meenutati, et Tartu rahulepingus sisalduvad majanduslikud lubadused olid jäänud täitmata. Leht suhtus vaenulikult Pätsi juhtimisel sõlmitud lepingusse: “Selle asemel et muretseda selgust, lahendada vahekordi ning teha lõpubilanss, sõlmiti kähku uus leping nähtavasti vastaspoolele väga kasulikel tingimustel

¹²⁵ Võimalik, et tegu oli 1863. aastal Eestis asutatud ning ekspordi ja impordiga tegeleva aktsiaseltsi Grünberg & Ko ühe omanikuga.

¹²⁶ Petrovski päevik 07.06.–18.06.1929. AVPR, f. 0154, n. 2, m. 27, s. 5, l. 129.

¹²⁷ Riigi Teataja, 1929, 71, 878–891.

¹²⁸ Lattiku kiri Vabariigi Valitsusele 04.07.1929. ERA, f. 957, n. 13, s. 267, l. 303–303c.

¹²⁹ Lattiku kiri Eesti välissaadikutele 28.05.1929. ERA, f. 957, n. 13, s. 267, l. 336–337.

¹³⁰ Samas.

“heaatliku õhkkonna tekitamiseks [...] Kui kõnelda meie majandusringkondade esindajatega, siis nad ei näe üksnes enamsoodustuse alusel sõlmitud Eesti–Vene kaubanduslepingus mingisugust paremust seniste vahekordade reguleerimiseks Nõukogude Liiduga [...] See leping on valminud saladuskatte all ..., kuid ratifitseerimine sündigu siiski avasilmi, et pärast poleks vaja tunda hingepiinu...”¹³¹ Postimees leidis, et valitsus polnud lepingu sõlmimisel arvestanud ühtki Riigikogu väliskomisjoni soovitusi – saada enamsoodustus vastastikusel alusel ja kohustada Nõukogude Liitu täitma Tartu rahulepingu majanduslikke lubadusi. Lehe arvates oli leping sõna otseses mõttes Eestile kahjulik: “...võib juba ette öelda, et praeguse valitsuse ja tema esitajate samm meie riigile ja rahvale suurte pahanduste allikaks töötab saada.”¹³² Nõukogude ajakirjandus aga pühendas oht-ralt sõnu lepingu kiituseks. Võib-olla piisab, kui vaadelda Nõukogude ajakirjanduse suhtumist ainult Izvestija põhjal. Leht meenutas kaubanduslepingust rääkides kõigepealt Kaarel Robert Pusta “lühinägelikku avantüüri”, mis olevat viinud kurbadele tagajärgedele ja takistanud kahe maa vaheliste majandussuhete arengut. Rõhutati, et lääne orientatsioon ja Rahvasteliidu laen ei saa lahendada Eesti majandusprobleeme. Seejärel kiideti veidi Hans Rebast ja riigivanem August Reid, eriti aga Pätsi. “Mõlema maa hea tahe, sellise silmapaistva seltskonnategelase nagu härra Pätsi juhitud Eesti autoriteetse delegatsiooni tark poliitika, selge arusaamine lepingu sõlmimise tähtsusest mõlema riigi jaoks viisid selleni, et 6. mail alanud läbirääkimised lõppesid juba 17. mail lepingu allakirjutamisega. Nõukogude Liidu–Eesti kaubanduslepingul on samuti tohtu poliitiline tähtsus.”¹³³ Eestiga sõlmitud kaubanduslepingut püüti kasutada ka Poola-vastases propagandas. Väideti, et lepingu sõlmimine oli hoop Poola Balti-poliitikale. 24. mail tõdes Izvestija rõõmsalt, et lepingu sõlmimine tähendab nende Poola vastutustundetute avantüristlike ringkondade läbikukkumist, kes soovivad teravdada Balti riikide ja Nõukogude Liidu vahelisi suhteid.

Kaubanduslepingu ratifitseerimise küsimus põhjustas tormilise arutelu Riigikogu rahanduskomisjonis. Suurarimees Joakim Puhk¹³⁴ nõudis, et valitsus taotleks enne lepingu ratifitseerimist Nõukogude kaubandusesinduse sisekaubanduslike tehingute keelustamist, kui Eesti ärimeestele ei anta võimalust Nõukogude Liidus vabalt kaubelda. Puhkiga ühines sakslasi esindav rahvasaadik Hasselblatt. Viimane süüdistas valitsust selles, et läbirääkimistel oli unustatud optantide Nõukogude Liitu jäänud varanduse küsimus. Olukorra päästmiseks kutsuti kohale Eesti delegatsiooni juht. Päts, Lattik ja sotsialist Ast suutsid lõpuks siiski komisjonile tõestada, et sõlmitud leping vastab Eesti riigi huvidele. Üksikasjalik üle-

¹³¹ Päevaleht, 1929, 22. mai.

¹³² Postimees, 1929, 18. mai.

¹³³ Известия, 1929, 18 мая; vt. ka Välisasjade Rahvakomissariaadi informatsioon ajakirjandusele Nõukogude Liidu–Eesti kaubanduslepingu allakirjutamisest (dateerimata). AVPR, f. 0154, n. 21, m. 28, s. 11, l. 35.

¹³⁴ Puhk polnud Riigikogu liige. Ta esines komisjonis kui Kaubandus-Tööstuskoja juhatause esimees.

vaade rahandus- ja väliskomisjoni suhtumisest lepingu ratifitseerimisse jõudis Pätsi vahendusel Nõukogude saadikuni.¹³⁵

Puhk oli saanud õiguse müüa Nõukogude soola ja esines ikkagi idanaabri vastu. Kuidas seda seletada? Petrovski ettekanded näitavad, et Puhkil oli kaks mina: Nõukogude saadiku, Pätsi ja Renningu jaoks üks, Riigikogu rahanduskomisjoni jaoks teine. Renning tunnistas juba 1929. aasta jaanuaris Petrovskile, et Puhk pooldab tavalise enamsoodustusel põhineva lepingu sõlmimist ja loodab Nõukogude tellimustest ise kasu lõigata.¹³⁶ Ilmselt sai Puhkile nüüd selgeks, et loodetud kasumid jäävad tulemata.

Kui kaubandusleping oli sõlmitud, tõusis päevakorda Eesti majandusdelegatsiooni sõit Moskvasse. Sõidu eesmärk pidi olema Nõukogude majandusega tutvumine ja kaubavahetuse kontingentide kindlaksmääramine. Petrovski arvates pidi delegatsiooni juhtima Päts. Mõte ei leidnud välisasjade rahvakomissariaadis pooldamist. Esialgu kardeti, et sõit võib Pätsi kompromiteerida. Stomonjakov kirjutas 17. juunil Petrovskile: "Teie küsimus Pätsi sõidust siia delegatsiooni juhina [...] pole mulle selge. Te teate ju meie üldist põhimõtet Pätsi suhtes ja Teil on kohapeal kergem otsustada kui meil, kas tema sõit meie juurde ei kompromiteeri Pätsi selles asjas. Iseenesest mõista oleks väga ebasoovitav näha Pätsi Moskvas ainult meeldivuse pärast, pidada mugavalt läbirääkimisi kaugelenägeva poliitikuga, aga kaotada seejärel Eesti-Nõukogude Liidu lähenemise mõjukas pooldaja..."¹³⁷ Juuli alguseks oli aga Stomonjakovi suhtumine Pätsi Moskva visiiti muutunud: "Pean vajalikuks lisada, et Eesti delegatsiooni sõit Pätsi juhtimisel pärast lepingu ratifitseerimist oleks üsna soovitatav. Iseenesest mõista tuleks enne seda võtta tarvitusele kõik abinõud, et Pätsi poliitiline autoriteet Eestis selle sõidu tõttu ei kannataks."¹³⁸ Kuid Päts keeldus siiski Moskva-visitidist. Ta tõi põhjenduseks Eesti majandusringkondade skeptilise suhtumise idakaubanduse väljavaadetesse.¹³⁹

Eesti-Nõukogude kaubandusleping ei andnud Eesti majandusele mingit lisasüsti. Midagi võitsid võib-olla paberitootjad.¹⁴⁰ Eriti tabavalt iseloomustab

¹³⁵ Petrovski Stomonjakovile 01.08.1929. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54296, l. 59–60. Riigikogu ratifitseeris kaubanduslepingu 26. juulil. Vt. ka Riigikogu 4. koosoleku täielik protokoll, 1929, 26. juuli, 48.

¹³⁶ Petrovski päevik 11.01.–24.01.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 5, l. 11.

¹³⁷ Stomonjakov Petrovskile 17.06.1929. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54298, l. 46.

¹³⁸ Stomonjakov Petrovskile 01.07.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 2, l. 47.

¹³⁹ Petrovski Stomonjakovile 24.10.1929. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54296, l. 80.

¹⁴⁰ 1930. aastal kasvas Eesti eksport Nõukogude Liitu. 1929. aastal aga oli eksport väiksem kui 1928. aastal. Seevastu sissevedu Nõukogude Liidust suurenes 1928. aastaga võrreldes peaaegu kaks korda. Kui 1927. ja 1928. aastal suudeti kaubavahetust veel kuidagi tasakaalustada, siis 1929. ja 1930. aastal muutus maksebilanss taas negatiivseks. Ka transiidi osas ei tulnud olulist muutust: kui 1929. aastal oli Nõukogude transiit läbi Tallinna sadama 29 000, siis 1930. aastal 37 000 tonni. Vt. Eesti-Vene kaubandus ja kaubanduslepingud. – Majandusteated, 1935, 34, 601–603.

tekinud olukorda Petrovski ja Renningu vestlus. Juba oktoobris 1929 kurtis Renning, et Eesti töösturid pilkavad teda tema illusioonide pärast ja ta ei või nendele silma vaadata: "Isegi väikest läinudaastast külmikute tellimust pole siiani suudetud alla kirjutada. Kõikidest suurtest laevaehitusplaanidest on jäänud jõesse ainult jutt 20 puksiirist ja mingeid teisi ettepanekuid ... pole siiani tehtud."¹⁴¹ Ka Lattik sai 1930. aasta detsembris Riigikogu rahanduskomisjonis terava kriitika osaliseks. Tema enda sõnul süüdistati teda selles, et ta oli lasknud end venelastel lihtsalt petta. Lattik pöördus seejärel tellimuste saamiseks Nõukogude saadiku poole, kes jutujamisest Moskvale ette kandis. Ta kirjutas, et Lattik oli vestluse käigus naiivselt karjatanud: "Mind pekstakse minema, kui ei tule tellimusi."¹⁴² Lattik polnud tegelikult peasüüdlane. Nendeks olid Päts ja Renning, kelle tegevuse tulemuseks oli just niisugune kaubandusleping.

1932. aastal tabas Eesti–Nõukogude Liidu kaubandust suur tagasilöök. Nõukogude Liit lõpetas Eesti paberi ostmise ning Eesti loobus teravilja sisseostmisest. Jätkati ainult naftasaaduste, vähesel määral metsamaterjali, keemiakaupade ja soola ostmist Nõukogude Liidust. Impordi vähesus oli tingitud Nõukogude Liidu ostude tunduvalt vähenemisest. Sellele vaatamata jäi Eesti maksebilanss Nõukogude Liiduga ülekaalukalt passiivseks. 1932. aasta suvel hakati Eestis rääkima vajadusest denonsseerida kaubandusleping. Moskvast ei pööratud sellistele teadetele erilist tähelepanu. Saadikul soovitati anda eestlastele mõista, et paremat kaubanduslepingut ei saa nad kunagi.¹⁴³

NAFTASÜNDIKAAT

Naftasündikaat oli Eestis tegutsev Nõukogude Liidu eesõigustatud kaubandusorganisatsioon, mille ülesanne oli Nõukogude naftasaaduste turustamine. Naftasündikaadil olid laod Tallinna sadamas ja veel mitmel pool Eestis. Peakontor asus Tallinnas. Sündikaat tõrjus oma mõneaastase tegevusega Eesti turult välja Poola ja Ameerika firmade naftasaadused.¹⁴⁴ 1927. aastal oli sündikaadi käes umbes 60 protsenti naftasaaduste turust Eestis.

Läbirääkimised Nõukogude naftasündikaadi muutmiseks Eesti–Nõukogude Liidu segaaktsiaseltsiks algasid 1928. aasta alguses. Asja tuumaks oli Nõukogude naftatoodete müügiõiguse andmine tuntud Eesti firmale ja mõne mõjuka isiku kaasamine. Moskvast leiti, et naftasündikaadi juriskonsuldi kohale oleks igati sobiv Konstantin Päts. Nagu selgub Nõukogude Liidu Tallinna saatkonna ja

¹⁴¹ Petrovski Stomonjakovile 24.10.1929. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54296, l. 80.

¹⁴² Raskolnikovi päevik 09.12.–19.12.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 6, l. 185.

¹⁴³ Antipovi päevik 16.08.–03.09.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 37, s. 26, l. 60; Raivid Antipovile 01.09.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 36, s. 22, l. 18.

¹⁴⁴ Poola naftasaadusi esindas Eestis Eesti–Poola petrooleumiühisus Eestipolmin, Ameerika naftasaadusi aga Estonian–American Oil Company.

välisasjade rahvakomissariaadi kirjavahetusest, oli Petrovskile aprilli algul antud käsk alustada selles asjas konsultatsioone. Petrovski tegutses kiiresti ja juba 12. aprillil kandis ta ette, et oli asunud Renningu abi kasutades ülesannet täitma. "Püüdsin ajada asja Renningu kaudu. Nii nagu me M. M-iga (Maksim Maksimovitš Litvinoviga – M. I.) konfidentsiaalselt rääkisime, ei kõnelenud ma Renningule kogu tõtt, aga tegin just temale ettepaneku küsida minu nimel Pätsilt, keda ta siinsetest tegelastest kaasaks sellesse asja / neftjanomu / ja kas ta ei arva, et osalemine selles võib kahjustada niisuguse tegelase poliitilist mõju. Palusin talle teatada, et mul on siin kartused. Näeme, mida ta vastab. Puudutades Renninguga võimalikke kandidatuure pidas ta kõige sobivamaks Vestelit¹⁴⁵ või rahaminister Seppa, kes mõlemad on praegu pangadirektorid. Jäime justnagu muuseas peatuma Pätsil, aga Renning ütles, et Päts laseb enda eest palju maksta. Minu küsimusele, mis puudutas poliitilist prestiiži, vastas Renning, et juhul kui Päts tulekski, siis pärast kogemust Harju Pangaga saaks ta kahtlemata endale sobiva seljataguse."¹⁴⁶ Kaalutledes Pätsi kaasamist nõudis välisasjade rahvakomissariaat erilise ettevaatuse rakendamist, et asi teatavaks ei saaks. 9. aprillil instrueeris kolleegiumi liige Stomonjakov saadikut: "Mulle tundub, et sidemel Pätsiga võib olla meie jaoks suur poliitiline tähendus ka siis, kui ta ei ole Eestis meie naftasündikaadi teenistuses. Olen kartnud ja kardan seda, et ta oma aplusest astub vale sammu ja me kaotame Eesti–Nõukogude lähenemise kõige tähelepanuväärsema ja suure väärtusega eestvõitleja. Olen väga rõõmus, et te jagate minu kartusi, ja ootan huviga Teie ja Pätsi jutujamist tulemust..."¹⁴⁷

Moskvas oldi samal ajal tõsises mures Pätsi Harju Panga pankrotiga seoses sohu vajuda võiva reputatsiooni pärast. Peeti võimalikuks, et Harju Panga pankrotis süüdi olevad isikud lükatakse Eesti poliitilisest elust lõplikult kõrvale. See tekitas kahtluse, kas Pätsi kutsumisel juriskonsuldi ametisse on mõtet. Taas kolleegiumi liikme Stomonjakovi juhtnõõrid saadik Petrovskile: "Ajakirjandus teatab jätkuvalt uutest ülekuulamistest protsessis Harju Panga juhtkonna üle. Kas see ei tekita Pätsi reputatsioonile uut kahju? Kas pole see veel üks argument tema kutsumise vastu meie naftaaktsiaseltsi juhatajaks? Muide, kas seoses kriisi ilmingutega Eesti valitsuses võiks Pätsil olla šansse tulla uuesti näitelavale või on see raskendatud just Harju Panga kohtuprotsessi pärast?"¹⁴⁸

Millal saadi Pätsilt nõusolek naftasündikaadis osalemiseks? Näib, et see sündis 1928. aasta sügisel. Saadiku 6. septembril 1928 kirjutatud ettekandes on

¹⁴⁵ Georg Vestel oli 1920–1921 Eesti Panga direktor, 1921. aasta jaanuarist kuni novembrini 1922 rahaminister, 1922 raha-, kaubandus- ja tööstusminister, 1923–1924 rahaminister. Kuulus koos Pätsiga Harju Panga aktsionäride gruppi e. konsortsiumi. 1923. aasta detsembris süüdistas tööerakondlaste liider Strandman Riigikogus Vestelit korruptsioonis. Vt. II Riigikogu protokollid 2. istungjärk, vg. 1713–1724.

¹⁴⁶ Petrovski Stomonjakovile 12.04.1928. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54291, l. 65.

¹⁴⁷ Stomonjakov Petrovskile 09.04.1928. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54292, l. 26.

¹⁴⁸ Stomonjakov Petrovskile 23.04.1928. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54292, l. 30.

järgmine lause: "Küsimus Pätsi rollist lahenes tema nõusolekuga osaleda asjas juriskonsuldina."¹⁴⁹ Ometi ei järgnenud Pätsi nõusolekule asja kiiret vormistamist. Siin võis olla mitu põhjust: kartus, et Päts võib end asjaga kompromiteerida; venelastele omane aeglane asjaajamine või välisasjade rahvakomissariaadi ja väliskaubanduse rahvakomissariaadi vahelised vastuolud. Seejuures nõudis välisasjade rahvakomissariaat jätkuvalt täieliku konspiratsiooni järgimist, et Eesti avalikkus asjast teada ei saaks. Oldi mures, et sellisel juhul kaotatakse Eesti-Nõukogude lähenemise kõige tähelepanuväärsem eestvõitleja.

15. oktoobril 1928 kirjutab Stomonjakov saadikule Tallinna: "Mul pole midagi Pätsi juriskonsuldiks kaasamise vastu meie Eesti naftaaktsiaseltsi, kuid on vältimatu, et kaasamistingimused on konfidentsiaalsed. Eesti avalikul arvamusel ei tohiks olla midagi selle vastu, et tuntud eesti jurist annab juriidilisi nõuandeid meie naftasündikaadile. Kui aga avalik arvamus saaks teada, et Päts saab selle eest honorari, kindlaksmääratud palka, see tähendab on justnagu naftasündikaadi teenistuja, siis loomulikult kasutaksid seda ära tema vaenlased. [...] Palun Teid täpselt rääkida Smirnoviga sellest, mis puudutab Pätsi ja meie naftasündikaadi suhete eriti ettevaatlikku vormistamist."¹⁵⁰ Et vältida asja avalikuks tulekut, asendati juba 1928. aasta veebruaris, kui Pätsi töölevõtmine päevakorda tõusis, naftasündikaadi Tallinna kontori Eesti kodakondsusega pearaamatupidaja ja masinakirjutaja Nõukogude kodakondsust omavate isikutega.¹⁵¹

Missugust eesmärki taotleti naftasündikaadi muutmisega segaaktsiaseltsiks? See selgub kolleegiumi liikme Stomonjakovi mitmest instruksioonist: "Aktsiaselts tähendab seda, et eestlased ei pea olema seltsi aktiivsed osalised ega pea mõjutama seda asja, aga nende roll peab seisnema just juhatuses osalemises ja selle eest tasu saamises, samuti võimaliku kasumiosa saamises."¹⁵² Eesmärk oli siduda Eesti Riigikogu liiget ja Börsikomitee esimeest Pätsi ning mõnda suurärimeest veelgi rohkem Nõukogude Liiduga ning luua tõeline alus Nõukogude mõjule Eestis. Segaaktsiaseltsi loomine ja Eesti esindajate kaasamine pidi asjale andma viisaka ilme. 1929. aasta veebruaris kirjutatud ettekandes oli Petrovski eriti avameelne. Et see avameelsus kaotsi ei läheks, siis tsitaat ettekandest: "Sõpruse eest peame Eestile niisama palju maksma nagu igale teisele kodanlikule

¹⁴⁹ Petrovski Aleksandrovskile 06.09.1928. AVPR, f. 0154, n. 19, m. 32, s. 1, l. 78. Arutati ka Renningu enda kaasamist naftasündikaadi töösse. Ühest Petrovski detsembri algul kirjutatud ettekandest selgub, et Renning oli arutanud Pätsiga viimasele kaubandusesindaja Smirnovi poolt tehtud ettepanekut, mille kohaselt Renning võiks võtta endale ökonomisti rolli. Välisasjade rahvakomissariaat ei pooldanud siiski Renningu kaasamist. Vt. Petrovski päevik 01.12.–10.12.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 5, l. 206; Stomonjakov Petrovskile 07.01.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 2, l. 1.

¹⁵⁰ AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54292, l. 64.

¹⁵¹ Naftasündikaadi Tallinna kontori kaastööliste ülevaatus. Saatkonnas toimunud koosoleku protokoll 15.02.1928. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54291, l. 24.

¹⁵² Stomonjakov Petrovskile 11.06.1928. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54292, l. 39.

maale. Aga millega maksame Eestile? Millel peaks baseeruma meie sõprus Eestiga? [...] Heade isiklike suhete abil võib kergendada poliitilise orientatsiooni muutust, aga seda mitte luua. Te teate, olen sügavalt veendunud, et Poola poolt on ära ostetud Postimees koos oma toimetaja Tõnissoniga. [...] Ma peaaegu ei kahtlegi, et poolakad, nii või teisiti, oskavad osta Laidoneri. Aga meie esitame siin mitmetele isikutele küllalt suuri nõudeid, aga seni pole kedagi ära ostnud. [...] Selles suhtes tuleb endale kindlalt aru anda, et riiklikud huvid mängivad meie naabrite juures tähtsusetut rolli ja see, mis otsustab, on peaaegu alati isiklik huvi... Missugused on järelused kõigest eelnevast? Teil on õigus, et on vajalik jätkata sidemete laiendamist ja kindlustamist. Midagi on võimalik teha ka selles suhtes, et läheneda välisministeeriumi aparaadile. Kuid kõige aluseks jääb vajadus luua reaalne baas meie vastastikustele suhetele Eestiga ja selleks on siin tarvis laiendada meie majanduslikku tegevust. Ilma sellise aluseta jääb sõprus ka tulevikus platooniliseks ja tekitab parajal hetkel ainult pettumust.”¹⁵³

Läbirääkimised Pätsi kaasamiseks naftasündikaadi töösse kestsid kogu 1929. aasta. Päts ja Renning ise õhutasid seejuures Petrovskit tagant asja lõplikult vormistama. Seda näitavad mitmed Petrovski ja Renningu 1929. aasta oktoobris–novembris toimunud vestlused. “Ta (Renning – M. I.) meenutas samuti meie absoluutselt lubamatuid suhteid Pätsiga, kellele pärast naftasündikaadi Silvaga ühendamise küsimuse äralangemist kaubandusesindaja ikkagi pakkus naftasündikaadi juriskonsuldi kohta ja teatas, see on fakt, et sõltumata asja ametlikust vormistamisest hakkab Päts sellest hetkest alates saama juriskonsuldi palka.”¹⁵⁴ Mõne aja pärast tuli Päts usaldusmees asja juurde tagasi: “Renning teatas ... Päts ... rõhutas uuesti, et tema naftasündikaadi juriskonsuldiks saamise küsimuses vedas Smirnov teda terve aasta ninapidi ja lõppude lõpuks jättis asja sinnapaika. Tema, Päts, võib loomulikult elada ilma naftasündikaadita, aga ei või lubada seda, et temaga käitutakse kui poisikesega.”¹⁵⁵

Nõukogude nafta monopoolsele müügiõigusele pretendeeris ka aktsiaselts Silva.¹⁵⁶ Petrovski ja kaubandusesindaja Smirnov pidasid Silva esindajatega läbirääkimisi. Võimalik, et nad soovisid teha ettevõtmist Pätsi ja Puhki jaoks veelgi ahvatlevamaks. Petrovski ettekannetest selgub, et Päts oli algul ise huvitatud Silva kaasamisest.¹⁵⁷ Silva ja Pätsi seotus ning Pätsi majandushuvid Silva suhtes jäävad paraku selgusetuks. Välisasjade rahvakomissariaadilt saadud instruktsioonides nõuti Silva kõrvalejätmist. Põhjuseks olid tema sidemed Scheeli pan-

¹⁵³ Petrovski Stomonjakovile 21.02.1929. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54296, l. 16–18.

¹⁵⁴ Petrovski Stomonjakovile 24.10.1929. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54296, l. 80.

¹⁵⁵ Petrovski päevik 25.10.–09.11.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 5, l. 153.

¹⁵⁶ Tegeles metsatööstusega ja valdas suuri saeveskeid mitmel pool Eestis. Aktsionäride hulka kuulusid ka Põllumeestekogude juhtivad tegelased.

¹⁵⁷ Petrovski päevik 07.03.–16.03.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 5, l. 149; Petrovski päevik 01.12.–10.12.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 5, l. 201.

gaga.¹⁵⁸ On ka võimalik, et väliskaubanduse rahvakomissariaadis peeti seda ebaoluliseks. Novembri algul 1929 soovitas Päts Smirnovil lõpetada läbirääkimised Silvaga ja otsida soliidsem partner. Ta ütles välja ka partneri nime – Joakim Puhk. Asjasse sekkus Renning, kes väitis, et Puhk saab Nõukogude naftatoodete turustamisega paremini hakkama kui Silva. Vestlustes venelastega kuulutasid Päts ja Puhk nimetatud firma pankroti äärel olevaks. Näib, et Petrovski nõustus ettepanekuga kohe. Seda kinnitab märkus ettekandes. “Mis puudutab kombinatsiooni Puhkiga, siis Smirnov on minuga nõus, et sellisel kombinatsioonil oleks meie jaoks suur poliitiline tähendus.”¹⁵⁹ Siin nähti kaht võimalust: kas anda Puhkile naftamüügi monopoolne õigus või teha seda 30–40 protsendi ulatuses.¹⁶⁰

Detsembri algul 1929 nõudis Petrovski Moskvalt Pätsi kaasamise otsustamist.¹⁶¹ Moskva lõplik nõusolek saadi ilmselt 1930. aasta algul. Ka Päts ise õhutas venelasi tagant. Veebruaris 1930 nõudis Renning venelastelt Pätsi nimel asja lõplikku otsustamist. Tsitaat saatkonna esimese sekretäri Mihhail Buravtsevi ettekandest: “Päts leiab, et see asi on väga pikale veninud. Kui ta sidus oma nime selle asjaga ja andis oma nõusoleku hakata loodava aktsiaseltsi juriskonsuldiks, siis ta soovis, et asi liiguks edasi kõige lühema aja jooksul. Vastasel korral ütleb ta oma nõusolekust lahti.”¹⁶²

Pätsi kui juriskonsuldi ametisse vormistamiseni jõuti siiski 1930. aasta märtsis, kui Petrovski asemel sai uueks Nõukogude saadikuks Fjodor Raskolnikov. Uuele Nõukogude saadikule anti esimeseks ülesandeks kaasata Päts ja Puhk naftasündikaadi Eesti kontori töösse. Eeltöö Moskvast oli selleks tehtud. Nagu näitavad dokumendid, pidasid välisasjade rahvakomissariaadi ja väliskaubanduse rahvakomissariaadi ametnikud Pätsi tööle võtmise ja talle palga maksmise asjas 1930. aasta jaanuari algul maha koguni ühise koosoleku.¹⁶³ Muidugi oli asi saanud eelnevalt poliitbüroo heakskiidu. 1930. aasta märtsi algul Moskvast Tallinna saabunud Raskolnikov oli jõudnud juba põhjalikult tutvuda Petrovski ette-

¹⁵⁸ 1920. aastate algul realiseeris Nõukogude valitsus Scheeli panga kaudu tsaaririigi kulda. Mee-nutuseks: Euroopa riigid ei nõustunud seda otse ostma. 1925. aastal sai Nõukogude kaubandusesindus teada, et Claus Scheel oli võltsinud kulla noteeringuid ja maksnud vähem. Kaasosaliseks oli seejuures üks Nõukogude kaubandusesinduse töötaja, kes sai afäärist oma osa. See tähendas, et lisaks vahendustasule oli ta ebaausalt omastanud suure summa Moskva raha. Venelased ostsid ära kassaraamatuid võltsinud Scheeli panga raamatupidaja, kes nõustus alustama kohtuprotsessi Scheeli vastu. 1925. aasta oktoobris esitaski vene emigrant Mihhail Vassiljevitsš Simeljev majandusministrile avalduse, milles süüdistas Scheeli fikttiivsete rahaülekannete tegemises 8 767 213 marga suuruses summas, panga tegeliku kasumi varjamiseks ja riigimaksude mittetasumiseks. Vt. Petrovski Stomonjakovile 09.02.1928. AVPR, f. 0154, n. 19, m. 32, s. 1, l. 14–15.

¹⁵⁹ Petrovski päevik 01.12.–17.12.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 5, l. 197.

¹⁶⁰ Samas, l. 191.

¹⁶¹ Samas, l. 207.

¹⁶² Buravtsevi päevik 31.01.–20.02.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 6, l. 27.

¹⁶³ Stomonjakov Petrovskile 07.01.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 2, l. 1.

kannetega. Sellele viitab kolleegiumi liikmele Stomonjakovile adresseeritud kiri. Raskolnikov teatas selles, et hakkab koos temaga ühel ajal Tallinna saabunud naftasündikaadi voliniku Kašintsiniga “surnud punktis olevat naftasündikaadi asja” liigutama.¹⁶⁴ 9. märtsil 1930 toimus saatkonnas koosolek, millel osalesid saadik, saatkonna esimene sekretär Buravtsev, kaubandusesindaja Smirnov, naftasündikaadi volinik Baltikumis Kašintsin ja naftasündikaadi Tallinna kontori esindajad. Raskolnikov polnud veel jõudnud esitada oma volikirjagi. Koosolekul teatas naftasündikaadi esindaja Kašintsin, et Moskva oli nõustunud naftasündikaadi Eesti osakonna muutmiseks Nõukogude–Eesti segaaktsiaseltsiks ja talle oli antud ülesanne välja töötada lepingu projekt ning anda naftamüügi õigus firmale “Puhk”. Kašintsin kinnitas koosolijatele, et talle on saadetud Moskvast direktiiv eraldada vahendid, mis võimaldavad kaasata Konstantin Pätsi kui juriskonsuldi. Kuid tsiteerin siin Raskolnikovi ettekande seda osa, mis puudutas koosolekul otsustatud: “Kaasata Päts loodavasse aktsiaseltsi juriskonsuldina. Aktsiaseltsi moodustamiseni lähema kahe–kolme kuu jooksul maksta Pätsile naftasündikaadi kohaliku osakonna konsulteerimise eest palka.” Otsustati, et saadik Raskolnikov, mitte naftasündikaadi esindaja, hakkab ainuisikuliselt suhtlema Konstantin Pätsiga “naftaasjades” ja tema tööd puudutavates küsimustes. “Pärast volikirja üleandmist ja ametlike toimingute sooritamist pean mina omalt poolt hakkama tegelema Pätsiga ja leppima temaga kokku kõikides naftat puudutavates asjades, eriti selles, mis on seotud tema tööga.”¹⁶⁵ 11. märtsil informeeriski Kašintsin Pätsi saatkonnas toimunud koosolekust ja Moskvast langetatud otsusest määrata Päts naftasündikaadi juriskonsuldiks. Raskolnikov kandis sellest Moskvale ette nii: “...saabus Kašintsin. Ta oli täna olnud Pätsi ja Puhki juures. Päts ei suutnud varjata oma rõõmu küsimuses, mis puudutab tema kaasamist juriskonsuldiks, ja andis oma lõpliku nõusoleku, ka selles osas, et kuni ühingu vormistamiseni hakkab ta saama palka samas ulatuses – 4000 dollarit aastas – konsultatsioonide eest naftasündikaadi kohalikele organisatsioonile.”¹⁶⁶

1930. aasta märtsis Pätsile määratud ja makstud 4000 dollarit aastas võrdus umbes 18 000 krooniga aastas. Majanduskriisi tingimustes oli tegu väga suure summaga. Märgitagu, et Eesti Berliini saadiku palk oli 1928. aastal 4000 dollarit aastas. Nõukogude Liidu Tallinna saadiku palk oli 1920. aastate lõpul 180 dollarit kuus, s.o. 2160 dollarit aastas, kaubandusesindaja sai rohkem – 200 dollarit kuus, s.o. 2400 dollarit aastas. TASSi korrespondendile maksti 50 dollarit kuus. Pätsi usaldusmehe Renningu teeneid hindas saatkond sajale dollarile kuus.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Raskolnikov Stomonjakovile 01.03.1930. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54303, l. 9.

¹⁶⁵ Raskolnikovi päevik 09.03.–11.03.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 6, l. 63.

¹⁶⁶ Samas, l. 61.

¹⁶⁷ Petrovski ja TASSi esindaja palga kohta vt. Štein Stomonjakovile 28.07.1927. AVPR, f. 04, n. 47, m. 294, s. 54283, l. 31. Renningu palga kohta vt. Raskolnikov Stomonjakovile 20.04.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 1, l. 28 ja Kirjavahetus Tallinna residendiga: Viktorile 31.03.1932. ERA, f. 138, n. 1, s. 50, l. 12–13.

Kuidas käis raha maksmine Riigikogu liikmele ja Börsikomitee esimehele? Ka selle kohta annavad informatsiooni saadik Raskolnikovi ettekanded. 1930. aasta juunis märgib saadik, et Pätsi juriskonsuldi palga võttis temalt vastu Renning. “Renning on väga lähedaselt seotud Pätsiga, kes loeb Renningut oma inimeseks ja ei anna talle mitte ainult juhtnööre läbirääkimisteks meiega, vaid usaldab talle ka oma palga väljavõtmise.”¹⁶⁸ Võimalik, et hiljem tuli maksmisses muutus ja raha ei antud enam Renningu kätte. Raskolnikovi 1930. aasta detsembris kirjutatud ettekandes on järgmine märg: “12. detsember. Saabus Renning. Ta oli ettevaatlikult rääkinud Pätsiga tema tasu küsimuses, mispeale see oli tungivalt nõudnud raha saamist Puhki kaudu. Päts usaldab Puhki täielikult ja arvab, et boonus seob teda meiega lähedaselt. Ma hoiatasin Renningut ja tema kaudu ka Pätsi kergeusklikkuse eest Puhki suhtes ja nõustusin, et praegune olukord on sobimatu. Tegin ettepaneku leida mingi teistsugune vorm.”¹⁶⁹ Saatkonna materjalidest ei selgu, kas Pätsile maksti regulaarselt või tuli ette ka ilma palgata perioode. Viimast võiks Renningu näite põhjal oletada. Aprillis 1930 kaebas Renning saadikule, et ta polnud saanud kaubandusesindaja Smirnovilt igakuist palka, sadat dollarit “majandusliku informatsiooni eest”.¹⁷⁰

Päts ja Puhk jätkasid järgnevalt venelastega konsultatsioone Nõukogude nafta monopoolse müügiõiguse saamiseks Puhkile. Asi ei tahtnud paigast nihkuda. 1930. aasta mai algul teatas Puhk Raskolnikovile, et kui nafta hinna määramise õigus jääb naftasündikaadile, ei suuda ta garanteerida Nõukogude naftasaaduste müüki. Puhk nõudis enesele hinna määramise õigust, teatas valmisolekust hakata naftasündikaadi peaesindajaks Eestis ja lubas keelduda teiste riikide naftatoodete müümisest.¹⁷¹ Puhki ettepanekute arutamiseks korraldati saatkonnas koosolek naftasündikaadi esindajate osalemisel. Raskolnikov rõhutas taas Puhki neutraliseerimise vajadust: “Ma osutasin, et meie poliitika seisukohalt on vajalik kokkuleppe sõlmimine Puhkiga, et teda neutraliseerida.”¹⁷² Kuid lõplikku otsust anda Nõukogude nafta müügiõigus Puhkile ei tulnud.

Miks lasksid Päts ja Puhk end tõmmata naftasündikaadi afääri? 1927. aastal oli sündikaadi käes umbes 60 protsenti naftasaaduste turust Eestis. Peab ütlema, et ärilisest seisukohast vaadatuna oli ettepanek moodustada segaaktsiaselts ja jagada kasumiosa suurepärase pakkumine. Seda enam, et alanud oli ülemaailmne majanduskriis. Kuid tegelikult polnud neil, kes kogu afääri kavandasid, mingit

¹⁶⁸ Raskolnikov Stomonjakovile 21.06.1930. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54303, l. 37.

¹⁶⁹ Raskolnikovi päevik 09.12.1929–19.02.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 6, l. 183.

¹⁷⁰ Raskolnikovi päevik 01.04.–19.04.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 6, l. 82. Renningule hakati tõenäoliselt maksta juba 1927. aasta lõpul. Seoses Nõukogude Liidu ja Eesti majandussuhteid propageeriva ajakirja väljaandmise kavaga tegi Petrovski välisasjade rahvakomisariaadile ettepaneku maksta Renningule iga kuu 120 dollarit. Petrovski Stomonjakovile ja Rotšteinile 03.11.1927. AVPR, f. 0154, n. 18, m. 20, s. 4, l. 206.

¹⁷¹ Raskolnikovi päevik 21.04.–10.05.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 6, l. 95.

¹⁷² Samas.

soovi Pätsi ja Puhkiga kasumit jagada. Sellega, et Päts nõustus hakkama kaubandusesinduse juriskonsuldiks ja võttis selle eest vastu tasu, oli eesmärk saavutatud. 1930. aasta oktoobris tehti kannapööre. Tallinna saatkonnale teatati, et kuigi väliskaubanduse rahvakomissariaat ja Sojuzneft olid jõudnud kokkuleppele segaaktsiaseltsi loomises, ei esita välisasjade rahvakomissariaat asja poliitbüroole lõplikuks heakskiitmiseks. Õeldi otse välja, et segaaktsiaseltsi loomisel ja kasumi jagamisel pole mingit mõtet. Rõhutati, et kogu asi võeti ette ainult Pätsi kaasmiseks. Et Puhk peaks oma Nõukogude-vaenulikkuses piiri ja tema himu raha järele saaks rahuldatud, otsustati ta lülitada naftasündikaadi klientide nimekirja, s.t. võimaldada tal müüa teatud kogus Nõukogude naftat Eesti turul.¹⁷³ Endiselt oldi äärmiselt huvitatud, et Päts saaks ka edaspidi regulaarset tasu kui juriskonsult. Saatkonna esimesele sekretärile Buravtsevile anti käsk kõnelda Renningust mööda minnes otse Pätsiga, kuid mitte väljendada asja nii selgelt kui instruksioonis: "Soovitan Teil kõnelda temaga isiklikult... Õelge talle, et pärast üksikasjalikku arupidamist ei pea Sojuzneft praegusel hetkel vajalikuks tõelise segaaktsiaseltsi moodustamist Puhki osalemisel, aga teiselt poolt tahaks tingimata säilitada teda, Pätsi, naftaasjade juriskonsuldi rollis. Silmas pidades seda, otsustate isiklikus vestluses temaga leida lahendus ja teada saada, kuidas tal oleks sobilikum vormistada oma seisund juriskonsuldina. Iseenesest mõista oleks palju sobivam, et tema, Päts, jääks lihtsalt kaubandusesinduse juriskonsuldiks naftaasjades. Kui Päts ütleb, et talle on see poliitilistel põhjustel vastuvõetamatu, õelge talle, et Teie isikliku arvamuse järgi võiks fakt Pätsi tööst kaubandusesinduse alalise juriskonsuldina jääda saladusse. Kui Päts kategooriliselt teatab, et ta ei saa mingil juhul olla kaubandusesinduse juriskonsult ..., siis küsige temalt, kas ei saaks moodustada aktsiaseltsi, mis ainult vormiliselt oleks segaaktsiaselts, aga mille kapital kuuluks Nõukogude organisatsioonidele."¹⁷⁴ Buravtsevi vestlus Pätsiga naftaasjade üle leidis aset 7. oktoobril. Buravtsev telegrafeeris vestlusest kohe Moskvasse. Arhiivis leidub tema ettekanne, mille sisu tõenäoliselt telegrammi sisust ei erine. "Kell 11 läksin Pätsi juurde. Viibisin tema juures umbes poolteist tundi ja mul oli temaga küllalt elav vestlus mitmesugustes küsimustes. [...] Ma väljendasin kahetsust, et naftaaktsiaseltsi organiseerimine venib juba mitu aastat ja on tänini ebamäärases olukorras. Sellega seoses märkisin, et asjakohastele ringkondadele Moskvas on siiani jätnud ebasoodsa mulje Puhki naftamemorandum. [...] Vestluse järgnevas osas püüdis Päts kogu aeg rõhutada oma mittehuvitatust naftaasjadest, väljendada nendes küsimustes Puhki seisukohta, näidata viimase rolli majanduselusel, kujutada ennast kui inimest, kes on huvitatud Eesti ja Nõukogude Liidu vaheliste majandussuhete kindlustamisest ja arendamisest. Päts teatas, et Puhk üldse ei tõstata mingisuguse nafta segaaktsiaseltsi temapoolse juhtimise küsimust. Et ta isegi ei tõsta üles küsimust Nõukogude

¹⁷³ Buravtsev Stomonjakovile 22.10.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 1, l. 70.

¹⁷⁴ Stomonjakov Buravtsevile 01.10.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 2, l. 55–52.

Liidu naftasaaduste monopoolse müügiõiguse endale saamisest. Ta tahaks ainult, et talle oleks antud võimalus kaubelda meie saadustega võrdselt naftasündikaadi kohaliku organisatsiooni teiste klientidega. Me võiksime sõlmida temaga hariliku lepingu sarnaselt nende lepingutega, mida oleme sõlminud Kuhlmanni¹⁷⁵, ETK ja teistega. Edasi lisas Päts, et arvestades mõju, mis Puhkil on Eesti majanduslikus ja üldpoliitilises elus, ei saa teda võrrelda ei Kuhlmanniga ega ka paljude teiste meie Sojuznefti osakonna klientidega. Päts väljendas rahulolematust, et nafta segaaktsiaseltsi moodustamise küsimuse lahendamine on erakordselt pikale veninud. [...] Ja poliitiliselt, lõpetas Päts oma arvamuste avaldamise sellel teemal, oleks Nõukogude Liidule kasulikum siduda Puhki, kuivõrd viimasel on ilmnenu suur huvi toetada kaubandussuhete arengut Nõukogude Liiduga ja tal oleks raske esineda Nõukogude Liidu vastu. Puudutades fiktiivse nafta segaaktsiaseltsi loomist meie kapitali 100-protsendisel osalemisel ja mõne eestlase kaasamisel, siis sellesse suhtus Päts eitavalt. Ta teatas, et Puhk ei lähe sellisele kombinatsioonile, ja mis puutub teiste äritegelaste kaasamisse, siis sellel ei saa olema mingit poliitilist ega majanduslikku väärtust. [...] Peale selle küsisin, kuidas ta suhtuks, kui me paluksime teda isiklikult aeg-ajalt konsulteerida kaubandusesinduse küsimustes. Päts nõustus väga hea meelega osutama juriidilist abi meie kaubandusesindusele...¹⁷⁶ Dokumendid näitavad, et asja selline lahendus rahuldab Pätsi ja Puhki.

Mitmes välisasjade rahvakomissariaadi memorandumis hinnati Pätsi kaasamist ja tema juriskonsuldiks jäämist kui suurt võitu.¹⁷⁷ Walther Krivitski, Nõukogude luure resident Lääne-Euroopas, kes 1938. aastal ära hüppas, kirjutas mälestustes, et juba mingi välisriigi koloneli koostööle saamist peeti Moskvast suure tähtsusega sündmuseks ning sellest kanti kohe ette Stalinile endale.¹⁷⁸ Pätsi juhtumit võiks seetõttu nimetada Moskva jaoks tõeliseks triumfiks.

Missugune oli naftasaaja edasine saatus? Näib, et Puhkile mingi kontingent anti. 1930. aasta novembris märgib Buravtsev, et Puhkiga on sõlmimisel leping 200 tonni nafta müügiks.¹⁷⁹ Aga seejärel oli asi jälle surnud seisus. Märtsis 1932 tõdes Puhk Renningule, et nõudlus naftasaaduste järele on Eesti turul minimaalne ning seepärast pole naftatehing aktuaalne. Sama aasta novembris ilmutas aga

¹⁷⁵ Ärimehed J. E. Kuhlmann ja A. Kuhlmann tegelesid juba 1920. aastate algul naftasaaduste, kala ja soola müügiga. 1921. aastal osales Päts Eesti Väliskaubanduse Ühisuse Kosmos loomises. Nimetatud aktsiaselts loodi kaupade müügiks Venemaale ja Venemaa kulla läände vahendamiseks. Kuhlmannid olid Kosmose tegevusega seotud. Vt. Vaba Maa, 1932, 17. märts; Kuhlmanni kiri kaubandus-tööstusministrile 29.06.1922. ERA, f. 73, n. 1, s. 899, l. 17; Valge, J., Onno, H. Harju Pank enamlaste kulla pesumasin. – Luup, 1996, 1, 10–11.

¹⁷⁶ Buravtsevi päevik 06.10.–07.10.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 6, l. 157–152.

¹⁷⁷ Vt. Karski Buravtseville 19.10.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 2, l. 57.

¹⁷⁸ Кривицкий В. Я был агентом Сталина. Записки советского разведчика. Москва, 1996, 207.

¹⁷⁹ Buravtsevi päevik 11.11.1930. AVPR, f. 0154, n. 22, m. 30, s. 6, l. 177.

Puhk taas huvi Nõukogude naftasaaduste müügi vastu.¹⁸⁰ On tõenäoline, et läbi-rääkimised Puhkile Nõukogude nafta müügiõiguse andmiseks lõppesid 1933. aasta veebruaris. Vahepeal oli Sojuznaftaeksport otsustanud Puhkile siiski mingi kontingendi anda, kuid lõpuks sellest siiski loobuti.¹⁸¹ Sellega näib asi lõppevat. Materjalidest ei selgu, kui kaua kestis Pätsi tegevus Nõukogude naftasündikaadi juriskonsuldina. Muide, naftasündikaati kasutati poliitilise käepikendusena mitmetes teisteski riikides. Näiteks Hispaanias anti Nõukogude nafta monopoolne müügiõigus Hispaania valitsusjuhi kindral Primo de Rivera lähikondlastele, et rajada teed diplomaatiliste suhete sisseseadmiseks. Tehing ise oli rahaliselt Nõukogude Liidule kahjulik.¹⁸²

NÕUKOGUDE LIIT JA 12. MÄRTSI RIIGIPÖÖRE

Jaan Tõnissoni riigivanemaks saamist 1933. aastal hinnati Moskvas Nõukogude Liidule äärmiselt ebasoovitavaks. “Uue Eesti kabineti näol, mis toetub Poola-meelsele parteile – rahvuslikule keskerakonnale ja fašismile kalduvatele asunikele ja mida juhib Eesti juhtivatest tegelastest kõige Nõukogude-vaenulikum Tõnisson, saime Eestis kõigist meie jaoks võimalikest partneritest kõige ebasoovitavamana. Eesti–Nõukogude Liidu suhete seisukohast ei kaasne sellega lähemas tulevikus midagi head.”¹⁸³ Leiti, et Tõnissoni riigivanemaks saamine on muutnud jõudude vahekorra Baltikumis Poola kasuks. Juba 1920. aastatel süüdis-tasid venelased Tõnissoni Poola-meelsuses. Nüüd aga kahtlustati Moskvas, et ta orienteerub üheaegselt Poolale ja Saksamaale. Lisaks sellele kardeti, et Tõnisson võib minna Balti liidu moodustamisele ja sõlmida Saksamaaga tolliliidu. Oma osa sellistes kartustes oli Saksamaa suurenenud tähelepanul Baltikumi vastu.

Saadik Raskolnikovile anti käsk tihendada sidemeid sotsialistide juhi Reiga ja eriti Pätsiga, et olla kursis Tõnissoni valitsuse sammudega ja võimaluse kaudu töötada Pätsi ja Reid kasutades Tõnissoni vastu. See ilmneb kõige selgemini Stomonjakovi 15. juunil 1933 Raskolnikovile kirjutatud kirjast. “Ma pean vajalikuks, et Teie, kasutades ära häid suhteid Pätsiga, räägiksite temaga põhjalikult selles küsimuses ja püüaksite temalt saada võimalikult üksikasjalikumat infor-

¹⁸⁰ Raskolnikovi päevik 10.03.–18.03.1932 ja 07.11.–24.11.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 37, s. 26, l. 22, 78.

¹⁸¹ Raivid Raskolnikovile 28.02.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 38, s. 9, l. 15.

¹⁸² **Беседовский Г.** На путях к термидору. Москва, 1997, 276–280. Grigori Bessedovski oli Nõukogude diplomaat, 1926–1927 esindaja Tokios, 1927–1929 Pariisi saatkonna nõunik. Segatuna mitmesugustesse finantsmahhinatsioonidesse oli 1929. aasta oktoobris sunnitud ära hüppama. 1931. aastal ilmusid Pariisis Bessedovski mälestused, mis said suure tähelepanu osaliseks. Ärahüppamise tõelisuses ja mälestustes esitatud mitmetes väidetes võib muidugi kahelda, kuid naftasündikaadi puhul on kokkulangevus olemas.

¹⁸³ Stomonjakov Raskolnikovile 25.05.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 2, l. 29; vt. ka Ilinski Stomonjakovile 23.05.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 2, l. 26.

matsiooni. Õelge talle, et Teil (isiklikult) on tõsiseid kontrollitud andmeid selle kohta, et Eesti sai Saksamaalt ametliku ettepaneku tolliliidu sõlmimiseks ja et selles küsimuses käivad läbirääkimised. Paluge temalt informatsiooni asja faktilise poole ja eriti praeguse valitsuse ja Eesti parteide seisukoha suhtes.”¹⁸⁴ Samal päeval, kui Stomonjakov kirjutas tsiteeritud kirja, leidiski aset Raskolnikovi konsultatsioon Pätsiga. Puudutati koguni uue valitsuse moodustamist, juhul kui Tõnnissoni valitsus peaks lahkuma. Päts andis saadikule üksikasjalikku informatsiooni maa sisepoliitilise olukorra ja Tõnnissoni valitsuse tegevuse kohta. Tõnnisson oli tema sõnusti peasüüdlane Eesti–Nõukogude Liidu suhete halvenemises ja maa sisepoliitilise olukorra pingestumises. “Ta näeb kõige kurja juurt Tõnnissoni rumalas poliitikas,” teatas Raskolnikov vestlusest Moskvasse. Soovides saada saatkonnalt toetust, hoiatas Päts vestluspartnereid Laidoneri, asunike, vapside ja ka Tõnnissoni eest, kes tema sõnul taotles kokkulepet vabadussõjalastega: “Vabadussõjalased võivad saavutada edu juhul, kui nad lähevad valimistele loosungiga: “Peksame Toompealt vargad minema.”” Päts ennustas, et uues Riigikogus saavad vabadussõjalased koos asunikega enamuse.¹⁸⁵

Välisasjade rahvakomissariaadis leiti, et Päts on kõigist reaalsetest kandidaatidest kõige sobivam Eesti riigivanema või presidendi kohale. See mõte esineb palju kordi välisasjade rahvakomissariaadi ja Tallinna saatkonna vahelises kirjavahetuses. Tsiteerin näiteks Petrovski 1928. aasta märtsis kirjutatud kirja: “Päts on kaua aega olnud varjus, kuid on uuesti tõusmas [...] ja võib olla otsustab võtta võimu enda kätte. See oleks meile väga kasulik, seepärast püüan ma ka Renningu kaudu tugevasti agiteerida Pätsi selles suunas, samaaegselt hoiatades, et riiki tasub hakata juhtima ainult sel juhul, kui selguvad võimalused selle rooli järsult pöörata meile lähenemise suunas. Päts arvab, et aeg pole otsustavaks tegutsemiseks veel küps.”¹⁸⁶ Ja tsitaat Stomonjakovi kirjast Petrovskile: “Meie ja Eesti vaheliste suhete paranemiseks oleks muidugi kõige parem..., kui valitsuse moodustaksid põllumehed Pätsi juhtimisel.”¹⁸⁷ Märgitagu siin veel, et 1928. aasta alguses leiti välisasjade rahvakomissariaadis, et Päts oleks igati sobiv Eesti saadikuks Moskvast.¹⁸⁸

Eesti Vabadussõjalaste Liitu vaadeldi Moskvast fašistliku organisatsioonina. Kardeti, et kui vabadussõjalased tulevad võimule, siis see aktiveerib tegutsema ka Soome ja Läti paremäärmuslasi. “Fašistide võit Eestis võimendab ja kindlustab fašismi Lätis. See on selge. Selge on seegi, et fašistlik liikumine Eestis töötab ja laieneb tihedas kontaktis fašiseerunud Saksa parunitega, kellel on sidemeid Berliiniga.”¹⁸⁹ Vabadussõjalaste sidemed natsionaalsotsialismi omaks võtnud

¹⁸⁴ AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 2, l. 36.

¹⁸⁵ AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 136.

¹⁸⁶ Petrovski Stomonjakovile 11.03.1928. AVPR, f. 04, n. 47, m. 295, s. 54291, l. 45.

¹⁸⁷ Stomonjakov Petrovskile 20.05.1929. AVPR, f. 0154, n. 21, m. 27, s. 2, l. 36.

¹⁸⁸ Stomonjakov Petrovskile 23.01.1928. AVPR, f. 04, n. 28, m. 295, s. 54292, l. 4.

¹⁸⁹ Raivid Antipovile 16.08.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 2, l. 47.

Balti parunitega tekitasid omakorda veendumuse, et Saksamaa kavatseb muuta Baltikumi Nõukogude-vastaseks platsdarmiks. "Saksamaa pole loobunud unistusest koloniseerida Baltikum ja muuta see Nõukogude Liidu vastase võitluse platsdarmiks," kirjutati ühes Tallinna saatkonnale saadetud instruksioonis.¹⁹⁰ Kuid samas ei välistatud Moskvas ka vabadussõjalaste võimuletulekut. 1933. aasta augustis toimus välisasjade rahvakomissariaadis koosolek saadik Raskolnikovi osalemisel. Sellel leiti, et Tallinna saatkond peab olema valmis Eesti sisepoliitilises elus peatselt toimuvateks kõige tõsisemateks sündmusteks. Otsustati, et Nõukogude esindajad Tallinnas peavad veelgi rohkem sekkuma Eesti sisepoliitikasse hoidmaks ära Nõukogude Liidule ebasoovitavaid välispoliitilisi arenguid. Saatkonnalt nõuti nüüd erilise tähelepanu pööramist vabadussõjalastele ja sidemete loomist nende juhtidega. "Tulime järeldusele, et peame õigeaegselt astuma sidemetesse vabadussõjalaste liidu juhtivate tegelastega, sondeerimaks viimaste meeleolusid ja võimaluse korral saada nad meie mõju alla."¹⁹¹ Saatkonnale anti ka käsk jälgida eriti tähelepanelikult vabadussõjalaste juhtide tegevust ja selgitada välja nende välispoliitilised eelistused, suhtumine Saksamaasse, samuti kontaktid Balti parunitega ja Soome paremäärmuslastega. Samal ajal ei tohtinud nõrgendada sidemeid Nõukogude Liidu suhtes sõbralike parteide ja isikutega.¹⁹² Välisasjade rahvakomissariaadis kahtlustati vabadussõjalasi kavatsuses võtta võim relvade abil ja orienteerida Eesti välispoliitiliselt Saksamaale. "Pole välistatud, et veteranid teostavad putši, kui veenduvad, et "legaalsel" teel ei õnnestu lähemal ajal võimu saada." Asjas selguse saamiseks tuli pöörduda otse riigivanem Pätsi poole.¹⁹³

1933. aasta oktoobris toimunud rahvahääletusel sai Eesti vabadussõjalaste põhiseadus ülekaaluka võidu. Rahvahääletuse järel astus Jaan Tõnissoni valitsus tagasi. 21. oktoobril hääletas Riigikogu ametisse Konstantin Pätsi valitsuse. Välisministriks nimetati Eesti Moskva saadik Julius Seljamaa. Moskvas hinnati Seljamaa välisministriks saamist Nõukogude Liidu–Eesti suhete seisukohast igati positiivseks nähtuseks. Usuti, et Päts on võimeline Seljamaad juhtima. Suhtumine Seljamaa isikusse oli halvustav. Välisasjade rahvakomissari asetäitja Stomonjakov iseloomustas kirjas Raskolnikovile Seljamaad konservatiivse väike-se rumala inimesena, Nõukogude-vaenuliku isikuna, kes oli tema arusaama järgi Eesti välisministri ametikohale täiesti sobimatu: "Ta on meile tõeliselt vaenulik, mõnes suhtes saab olema isegi hullem Hellatist."¹⁹⁴ Ja kuna ta on ümbritsetud

¹⁹⁰ Raivid Antipovile 16.08.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 2, l. 46.

¹⁹¹ Samas, l. 47–46.

¹⁹² Stomonjakov Antipovile 15.12.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 2, l. 64; Bežanovi juht-nõörid Stomonjakovile 05.01.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 1.

¹⁹³ Bežanovi dateerimata juhtnõörid Tallinna (tõenäoliselt oktoober–november 1933). AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 2, l. 58.

¹⁹⁴ Aleksander Hellatit pidasid venelased Eesti poliitikutest üheks kõige Nõukogude-vaenulikuma.

viieaastase Moskvas viibimise “oreooliga”, siis hakkab ta esinema kui suur spetsialist Nõukogude asjades ja kordama nagu papagoi seda, mida ta kuulis Moskvas meile veelgi vaenulikumate Moskva diplomaatilise korpuse liikmete suust.”¹⁹⁵ Kuid nii ei juhtunud. Saades välisministriks ruttas Seljamaa kohe Nõukogude esindajatele deklareerima, et niikaua kui valitsust juhib Päts ja välisministriks on tema, pole Nõukogude valitsusel mingit põhjust Eesti välispoliitika üle muretsemiseks.¹⁹⁶

Saksa-Balti erakonna kuulutamine natsionaalsotsialistlikuks erakonnaks tõi kaasa Eesti Riigikogu ja valitsuse sekkumise. Sotsialistid nõudsid Riigikogus erakonna keelustamist. 5. detsembril 1933 suleti Saksa Klubi, keelati Der Aufstiegi ilmumine ning arreteeriti von zur Mühlen ja tema mõttekaaslased. Näib, et otsus Saksa Klubi sulgemiseks tehti esmajoones idasuhteid silmas pidades. Natsionaalsotsialistidest parunite mõju sisepoliitikale ja nende juudivaenulikkus olid teisejärgulised tegurid. Päts ja sotsialistid uskusid, et sisepoliitiline vaoshoitus võimaldab taastada majandussuhted Nõukogude Liiduga.

Kas venelased õhutasid ja mõjutasid eesti poliitikuid sulgema Saksa Klubi ja andma lööki vabadussõjalastele? See on tõenäoline. Tsiteerin siin üht välis- asjade rahvakomissariaadi memorandumit: “Repressioonid Eesti hitlerlaste vastu, “veteranide” paljastamine ning meie aktsioon fašistliku liikumise suhtes Baltikumis ja eriti Eestis viisid selleni, et veteranid ei kujuta endast enam ühtset kompaktset jõudu, nagu see oli enne konstitutsiooni projekti hääletust.”¹⁹⁷ Mida tähendab väljend “meie aktsioon fašistliku liikumise suhtes”? Ilmselt mõjutati Eesti juhtivaid poliitikuid paremäärmuslaste vastaseid samme astuma nii era- viisilistes vestlustes kui ka Nõukogude ajakirjanduse kaudu. Teated sellest jõudsid välissaadikute kõrvu. Saksa Tallinna saadik Reinebeck teatas Berliini, et Nõukogude diplomaadid olid enne rahvahääletuse toimumist andnud selgesõnaliselt mõista, et uue põhiseaduse vastuvõtmine mõjub halvasti Nõukogude Liidu–Eesti suhetele.¹⁹⁸

Oma osa Eesti sisepoliitika mõjutamisel oli Nõukogude ajakirjandusel. Oktoobris–novembris 1933 ilmus mitmeid Eesti ja Läti sisepoliitilisele olukorrale pühendatud artikleid.¹⁹⁹ Kommunistliku partei peahäälekandja veergudel kritiseeriti ka Pätsi tegevust. Segadus Moskva meeoludes võis tekkida sellest, et Päts esines rahvahääletuse eel üleskutsega vabadussõjalaste põhiseaduse eelnõu toetuseks. 16. oktoobril telegrafeeris TASS Tallinnast: “Vabadussõjalased arendasid laialdast avantüristlikku tegevust. Balti parunid astusid avalikult vabadus-

¹⁹⁵ Stomonjakov Raskolnikovile 10.02.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 2, l. 13.

¹⁹⁶ Antipovi päevik 25.10.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 222.

¹⁹⁷ Bežanovi juhtnõõrid Tallinna 05.01.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 1.

¹⁹⁸ Reinebeck Tallinnast 22.01.1934. National Archives II (College Park, Maryland, USA), RG 242 T1022 R1969 PG33618NID.

¹⁹⁹ Правда, 1933, 16, 17 окт.

sõjalaste kavade eest välja. [...] Fašistlikku organisatsiooni subsideeris Scheeli pank, kes on tihedalt seotud Saksa kapitaliga.” Izvestija arvates aga õnnestus rahvahääletus seetõttu, et Eesti elanikke sunniti ohjeldamatu terrori tingimustes hääletama.²⁰⁰ Paradoksaalne on, et Nõukogude ajakirjandus esines Eesti demokraatliku riigikorra kaitsjana. Selle kaitsjana, mida Nõukogude Liit varem oli hävitada püüdnud. Kindel on, et seesugustel artiklidel oli oma mõju Eesti sisepoliitikale. Need tekitasid arvamuse, et Nõukogude Liit ei nõustu vabadussõjalaste võimuletulekuga, ning julgustasid tegutsema vabadussõjalaste vastaseid jõude Eestis.

Pätsi valitsuse ja Riigikogu otsus sulgeda natsionaalsotsialistlikud organisatsioonid ja ajalehed ning arreteerida nende juhid leidis Moskvas täielikku heakskiitu: “Saksa natsionaalsotsialistlike organisatsioonide sulgemine Eestis näitab Pätsi valitsuse kindlat kurssi,” märgiti ühes välisasjade rahvakomissariaadi memorandumis. Samas aga avaldati kahtlust, kas Päts siiski jätkab “hitlerlastevastaseid repressioone”.²⁰¹ Pätsi toetuseks ja vabadussõjalaste kompromiteerimiseks otsustati ka pärast rahvahääletuse toimumist jätkata Nõukogude ajakirjanduses “eesti fašistide” vastast kampaaniat.²⁰²

See, mida Moskvas arvati Eesti sisepoliitilisest olukorrast, selgus Nõukogude ajalehtedest. Artiklid kajastasid välisasjade rahvakomissariaadi nägemust ja põhinised peaaegu sõna-sõnalt sealt pärineval informatsioonil. Kuid ehk oli tegu väärpropagandaga? Tallinna saatkonna ettekannetest ilmneb, et saatkonna informeerijateks olid Eesti sotsialistide liidrid ja nende ajakirjandus. Mitmed sotsialistide liidritest – August Rei, Karl Ast, Aleksander Jõeäär, Erich Joonas ja Nigol Andresen – hakkasid kartuses, et vabadussõjalaste võimuletuleku korral tabab neid Saksa sotsiaaldemokraatide saatus, kuluaarides rääkima vajadusest läheneda nii poliitiliselt kui ka majanduslikult Nõukogude Liidule.²⁰³ Sotsialistid saatsid saatkonna vahendusel pidevalt Moskvasse sõnumeid vabadussõjalaste orienteerumisest Saksamaale ja sealt rahalise toetuse saamisest. Näiteks üks sotsialistide juhte Rei ruttas pärast rahvahääletust Nõukogude saatkonna sekretärile teatama, et vabadussõjalaste põhiseaduse vastuvõtmisega tegi Eesti märkimisväärse sammu fašismile, vabadussõjalased kavatsevad võtta võimu relvade abil ning nende juhid Sirk ja Larka orienteeruvad välispoliitiliselt Saksamaale. Välispoliitikast rääkides rõhutas Rei Saksamaa soovi siduda Baltikumi poliitiliselt ja majanduslikult.²⁰⁴ Juba 1933. aasta juunis oli saavutatud sotsialistide ja Nõukogude saat-

²⁰⁰ Известия, 1933, 17 окт.

²⁰¹ Bežanovi dateerimata memorandum. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 2, l. 63; vt. ka Stomonjakov Antipovile 15.12.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 2, l. 65.

²⁰² Bežanovi dateerimata juhtnõõrid Tallinna (töenäoliselt oktoober–november 1933). AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 2, l. 58.

²⁰³ Kljavinini päevik 10.05.–29.05.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 115–114.

²⁰⁴ Antipovi päevik 14.10.–12.11.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 221; vt. ka Raskolnikovi päevik 29.05.–15.06.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 135.

konna vahel kokkulepe vabadussõjalaste kohta käiva informatsiooni vahetamiseks. Näiteks 17. juunil avaldas Rahva Sõna Nõukogude saatkonna seisukohti kajastava pika artikli. Seda muidugi allikat nimetamata.²⁰⁵

1934. aasta algul algas valimiskampaania Eesti presidendivalimisteks. Üles seati neli kandidaati – Päts, Laidoner, Rei ja Larka. 5. märtsil alustati allkirjade kogumist kandidaatide toetuseks. Rahvas eelistas Larkat, kes sai 62 070 allkirja. Temale järgnesid Laidoner 38 066, Päts 18 501 ja Rei 4983 allkirjaga.²⁰⁶ Pätsi väljavaated valimistel läbi kukkuda olid seega täiesti ilmsed.

Eesti presidendivalimisi peeti Moskvas väga oluliseks sündmuseks. Mõisteti, et see määrab pikaks ajaks kindlaks Eesti orientatsiooni. Seepärast leiti, et iga hinna eest tuleb toetada Pätsi ja kompromiteerida vastaskandidaate. Taas rõhutati, et Päts oli võimalikest kõige sobivam isik Eesti presidendi kohale. Tsiterin üht memorandumit: “Kõikidest kandidatuuridest on meile kõige vastuvõetavam Pätsi kandidatuur, mida kahtlemata hakkavad toetama ka sotsialistid.”²⁰⁷ Stomonjakov kirjutas 25. jaanuaril 1934 Antipovile²⁰⁸: “Opositsiooni katse kukutada Päts enne, kui uus konstitutsioon on jõusse astunud, läbikukkumine ja Pätsi ajutine saamine presidendi (peaks olema riigivanema – M. I.) ametikohale enne tõelise presidendi valimist kindlustab tugevasti Pätsi šansse ja annab talle valimistel võimaluse võita Laidoneri. Kuna viimane mängib faktiliselt Inglise peamise agendi rolli Eestis, siis Pätsi valimine, vaatamata tema püüdlustele saavutada legaalse meetodite abil Eesti osaline fašiseerimine, on meie jaoks siiski väiksem pahe. Seepärast oleme huvitatud Pätsi võidust valimistel ja võimaluse korral peame osutama talle abi.”²⁰⁹

Kas Päts ka ise otsis venelastelt toetust? Välisasjade rahvakomissariaadi juhtnõõrides Tallinna saatkonnale tõdetakse, et saadiku kohusetäitja Antipov on vestluses välisminister Seljamaaga puudutanud Pätsi kandidatuuri presidendi kohale. Seejuures rõhutati, et Päts otsib vahetut toetust presidendiks saamiseks. Saatkonnalt paluti seejuures ettepanekuid, mida võiks teha Pätsi aitamiseks.²¹⁰

20. jaanuaril 1934 otsustas poliitbüroo akrediteerida Tallinna uueks Nõukogude Liidu saadikuks Aleksei Ustinovi.²¹¹ Enne ärasõitu sai ta välisasjade

²⁰⁵ Kljavini päevik 19.06.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 127.

²⁰⁶ **Tomingas, W.** Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. Tallinn, 1992, 389; **Marandi, R.** Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937, I. Legaalne periood 1929–1934. – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 6. Uppsala, 1991, 441.

²⁰⁷ Bežanovi juhtnõõrid Stomonjakovile 05.01.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 1.

²⁰⁸ Antipov oli saadiku kohusetäitja. Raskolnikov oli Tallinnast juba lahkunud.

²⁰⁹ AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 13.

²¹⁰ Bežanovi juhtnõõrid Stomonjakovile 15.02.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 15.

²¹¹ Ustinov oli sündinud 1879. aastal. Vene ajaloolased väidavad, et tegu oli Stolõpini sugulasega. Õppis Moskva ülikoolis ajalugu ja Zürichis agronoomiat. 1922–1924 töötas Berliini saatkonna esimese sekretärina, seejärel aga 1924–1929 saadikuna Kreekas, 1930–1932 välisasjade rahvakomissariaadi volinik Tbilisis. Valdas mitut keelt. Vt. Stomonjakov Antipovile 25.01.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 14; **Беседовский Г.** На путях к термидору, 453.

rahvakomissariaadilt juhtnöörid, milles räägiti Pätsi senistest suhetest Nõukogude Liidu saatkonnaga ja nõuti tema toetamist. Ustinov pidi astuma ka energilisi samme Nõukogude Liidu poliitika aktiviseerimiseks Eestis.²¹² 15. veebruaril leidis aset volikirja esitamine riigivanemale. Juba sellel vestlusel tõstas Päts küsimuse Eesti–Nõukogude majandussuhete kohta.²¹³ Järgmisel päeval andis Ustinov ajakirjanikele Pätsi toetava intervjuu. Ta teatas, et Nõukogude valitsus on otsustanud suurendada Eesti kaupade ostmist 1934. aasta esimesel veerandil. Päts oli juba varem esitanud Nõukogude diplomaatliste esindajate kaudu Nõukogude valitsusele palve tellimuste saamiseks. Siin võib muidugi näha Eesti riigi huvide eest seismist, kuid ka soovi kindlustada Nõukogude tellimuste abil oma positsiooni riigivanemana. Pätsile tuldi vastu. Moskvas võeti kaubanduslepingu pikendamine 1933. aasta lõpul ja 1934. aasta algul päevakorda. Välisasjade rahvakomissariaadis oldi seisukohal, et kaubanduslepingu pikendamine kujutab endast positiivset faktorit, mis aitab kaasa Nõukogude mõju suurendamisele.²¹⁴ Täiendavate tellimuste andmine Eestile kooskõlastati väliskaubanduse rahvakomissariaadiga ja anti otsustamiseks poliitbüroole. Jaanuari lõpul teatas Stomonjakov sellest Tallinna: “Keskuses vastu võetud otsus anda selle aasta esimeses kvartalis üsna märkimisväärsed tellimused põllumajandussaaduste ostmiseks ... võib osutada toetuseks Pätsile ja seda tuleb ära kasutada meie mõju kindlustamiseks Eestis.”²¹⁵ 5. veebruaril võttiski poliitbüroo vastu otsuse, millega kohustati väliskaubanduse rahvakomissariaati ostma Eestist 200 000 rubla eest kartuleid, tõukarja, sigu, nahka ja trikootaži.²¹⁶ Tellimused pidid tugevdama Pätsi autoriteeti ja aitama tal võita presidendivalimisi. 14. juunil 1934 pöördus välisasjade rahvakomissari abi Stomonjakov kirjaga Stalini enda poole. Tegu on ülihuvitava kirjaga, mis puudutas Nõukogude Liidu Balti-poliitikat. Peatun siinkohal ainult ühel lõigul, mis on seotud eespool kõne all olnud kaubanduslepingu pikendamisega. Kirjas leidub lause, millega meenutati Stalinile 1934. aasta veebruaris poliitbüroos toimunud arutelusid: “Mõned kuud tagasi määras poliitbüroo spetsiaalse summa ostudeks Eestist, selleks et toetada Pätsi Laidoneri vastu ja sellisel moel kindlustada meie mõju Eestis.”²¹⁷ 5. märtsil, s.o. veidi enne riigipööret teatas Stomonjakov Tallinna, et on teinud väliskaubanduse rahvakomissariaadis kõik võimaliku Eesti kaupade kiireks ostmiseks. Märtsi esimesel poolel pidid Tallinna sõitma Nõukogude Liidu eksperdid ja alustama konkreetseid läbirääkimisi karja ostmiseks.²¹⁸

²¹² Stomonjakov Antipovile 25.01.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 13; Stomonjakov Ustinovile 16.02.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 17.

²¹³ Ustinovi päevik 19.02.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 39, s. 7, l. 7–6.

²¹⁴ Bežanovi juhtnöörid 05.01.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 1.

²¹⁵ Stomonjakov Antipovile 25.01.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 13.

²¹⁶ RTsHiIDNI, f. 17, n. 162, s. 15, l. 7.

²¹⁷ AVPR, f. 010, n. 9, m. 40, s. 76, l. 58.

²¹⁸ Stomonjakov Ustinovile 05.03.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 22.

Missuguseid samme astuti veel Pätsi toetuseks? Välisasjade rahvakomissariaat andis käsu otsida Nõukogude Liidu arhiividest üles dokumendid, mis näitaksid Pätsi revolutsioonilist tegevust. Tõsi, Päts palus seda ise Eesti Moskva saatkonna vahendusel. Moskvast nõustuti lahkesti, sest arvati, et dokumentide avaldamine Eestis tõstab Pätsi prestiiži. Ja see oli Nõukogude Liidu huvides. 1934. aasta jaanuaris saatkonnale saadetud instruksioonis teatati: "...meil õnnestus saada lühikese ajaga Revolutsiooni Arhiivist dokumentide fotokoopiad, mis tõestavad Pätsi rolli Eesti rahvuslik-revolutsioonilises liikumises."²¹⁹

Laidoneri saamine Eesti presidendiks oli Moskvale täiesti vastuvõetamatu. Seda sooviti takistada. Nõukogude Liidu Tallinna saadikute ettekannetes ja Nõukogude ajakirjanduses tituleeriti Laidoneri juba 1920. aastatel Inglise agendiks, Briti orientatsiooni vankumatuks pooldajaks, Poola käsilaseks, Nõukogude Liidu vaenlaseks, 1. detsembri timukaks ja valgekaartlastest koosnevate bandede juhiks.²²⁰ Moskvast ei oldud unustanud Laidoneri missiooni Mosuli konflikti likvideerimisel. Leiti, et Mosuli küsimuse lahendamisel Iraagi kasuks esindas Laidoner Inglismaa tahet ja kahjustas Türgi huve. Seetõttu tuli igal juhul püüda Laidoneri kompromiteerida. Juhtnõuroides saatkonnale teatati: "Laidoneri valimine Eesti presidendiks oleks meile väga hädaohtlik. [...] Just seepärast tuleb saatkonnal koguda Laidoneri-vastast materjali ja anda see õigeaegselt meile edasi võimalikuks kasutamiseks meie ajakirjanduses. Osa sellest trükime ära meie ajakirjanduses. [...] Kaubandusesindaja Parušin teatas mulle eile Laidoneri vaenlaste peatsest kavatsusest avaldada ajakirjanduses materjalid, mis tõestavad, et Laidoner oli 1919. aastal Eesti iseseisvuse vastu ja taotles ... Inglise mandaati Eesti valitsemiseks. Loomulikult, kui Eesti ajakirjanduses õnnestub seesugune materjal avaldada, saaks tema kandidatuur maha maetud."²²¹ Laidoneri kohta käiv kompromiteeriv materjal tuli avaldada nii Nõukogude kui ka Eesti ajakirjanduses, paralleelselt Pätsi positiivses valguses näitava materjaliga. "Nende dokumentide publitseerimine kõrvuti teiste kavatsetavate materjalide avaldamisega, mis näitavad Laidoneri kõhklevat rahvuslikku seisukohta 1919. aastal, kui ta pakkus Inglismaale mandaati Eesti valitsemiseks, osutab Pätsile kindlasti valimistel suurt abi. [...] Kõik need abinõud, mille eesmärk on kukutada läbi meile vastuvõetamatu Laidoneri kandidatuur ja iseenesestmõistetavalt vabadussõjalase Larka kandidatuur, peaksid osutama suure teene Pätsile. See on vajalik selleks, et kindlustada meie mõju Pätsi ja üldse Eesti poliitika üle."²²² Tõsi, valimiskampaania käigus püüdsid vastased kompromiteerida ka vabadussõjalaste presidendikandidaati Larkat. Süüdistused olid naljakad. Viidati sellele, et tsaariarmees olles kirjutas Larka oma nime venepäraselt. Samuti sellele, et ta polnud Vabadussõja

²¹⁹ Stomonjakov Antipovile 25.01.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 13.

²²⁰ Stomonjakov Antipovile 05.01.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 6–5.

²²¹ Samas, l. 6.

²²² Stomonjakov Antipovile 25.01.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 12.

ajal ühtki väeosa juhtinud ja olevat võltsinud oma sõjaväelist auastet.²²³ Kuid välisasjade rahvakomissariaadi materjalidest ei selgu, et selle taga olnuks Moskva käsi.

Vabadussõjalaste võimuletuleku takistamiseks tuli saatkonnal püüda neid lõhestada. Suuri lootusi pandi siin sotsialistidele ja nende ajakirjandusele. Saatkond lõi kontakti ka vabadussõjalaste juhtidega. Larka lubas kohtumisel saatkonna esindajaga, et võimule saamise järel orienteeruvad vabadussõjalased Nõukogude Liidule. Ka Ustinovile kinnitasid vabadussõjalaste juhid Larka ja Sirk 1934. aasta veebruaris, et vabadussõjalased järgivad “Nõukogude Liidule soodsat neutraliteeti”. Ustinov rääkis sellest hiljem ka Rootsi Tallinna saadikule. Ta rõhutas, et vabadussõjalased olid püüdnud teda veenda, et nad suhtuvad Nõukogude Liitu sõbralikumalt kui Pätsi valitsus.²²⁴ Kuid selliseid kinnitusi Moskvas ei usutud. Seepärast kiideti heaks Pätsi kavatsus toime panna riigipöörde. Nõustudes riigipöördega ja faktiliselt seda toetades oldi ometi vastu Laidoneri kaasamisele. Jutuajamistes, mis toimusid enne riigipööret, oli Päts lubanud venelastele Laidonerist eemale hoida. Nüüd oli Päts sunnitud väitma, et ta ei saa teostada riigipööret üksi, ilma Larka või Laidoneri abita ning seepärast peab valima ühe kahest halvast. Nagu teada, valis Päts Laidoneri. Venelased nõustusid selle valikuga kõheldes.²²⁵

12. märtsil 1934 teostasidki riigivanem Päts ja kindralleitnant Laidoner demokraatia kaitsmise loosungi all riigipöörde. See, kuidas kõik toimus, on üldteada ja ei vaja siinkohal enam tutvustamist. Missuguseid seletusi andsid riigipöörajad ise riigipöörde põhjuste kohta? Vaatlen seda eelkõige välispoliitika aspektist. Võimu võtmise järel, 17. märtsil sõjaväele tehtud üleskutses õigustas Laidoner riigipöörde teostamist Eesti sisepoliitikast tuleneva välise hädaohuga.²²⁶ Kui Laidoner ei nimetanud riiki, kes oleks võinud Eestis toimuvasse sekkuda, siis sotsialistid ütlesid selle otse välja. Üks nende liidreid, Aleksander Oinas, teatas Rootsi Sotsialdemokratenile antud intervjuus, et Eesti “natsifitseerimisel” olnuks suur tähendus Euroopa rahule, sest Nõukogude Liit pidanuks kindlasti seda ähvarduseks oma julgeolekule.²²⁷ Riigipöörde järel levisid kuuldused punaarmee väeosade koondumisest Eesti piirile.²²⁸ Välisasjade rahvakomissari kirjavahetuses ei leidu vähimatki märget selle kohta, et vabadussõjalastega seoses oleks arutatud sõjalise sekkumise võimalust. Laidoneri ja Oinase avaldus näitas Nõukogude Liitu agressiivse riigina. Nõukogude diplomaadid, kes alati kohe reageerisid, kui Nõukogude Liitu agressiivsuses süüdistati, ei pahandanud nüüd mingil moel.

²²³ Marandi, R. Must-valge lipu all, 382.

²²⁴ Samas, 444. Marandi väidab, et vabadussõjalaste liidrite kokkusaamist Ustinoviga ei toimunud. Välisasjade rahvakomissariaadi materjalid näitavad, et see siiski toimus.

²²⁵ Ustinov Stomonjakovile 03.03.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 3, l. 23.

²²⁶ Marandi, R. Must-valge lipu all, 441.

²²⁷ Eesti Välisministeeriumi välisajakirjanduse ülevaade. Rootsi lehed 12. märtsi sündmustest. ERA, f. 957, n. 1, s. 668, l. 308.

²²⁸ Marandi, R. Must-valge lipu all, 441.

PÄRAST 12. MÄRTSI RIIGIPÖÖRET

Kuidas suhtus idanaaber Eesti riigipöördesse? Kuivõrd välisasjade rahvakomissariaat oli huvitatud Pätsi võimuhaaramise õnnestumisest ja püüdis teha kõik selle toetuseks, siis määras see ka suhtumise ja Nõukogude ajakirjanduse reaktsiooni. Pravdas ja Izvestijas avaldati TASSi teade pealkirja all "Sõjaseisukord Eestis". Selles teatati lühidalt, et Konstantin Pätsi valitsus kuulutas maal välja sõjaseisukorra ja sulges fašistliku Vabadussõjalaste Liidu. Pätsi ja ka Laidoneri tegevus kiideti heaks. Võib öelda, et seda ei kritiseeritud. Vabadussõjalased kuulutati saksa fašistide käsilasteks.²²⁹ Juhtivatest Nõukogude väljaannetest erinev oli Leningradis ilmuva eesti kommunistide häälekandja Edasi reageering. Nimetatud lehel oli aga heal juhul ainult ligi 10 000 eesti emigrandist lugejat. Esialgu piirdus Edasi TASSi teadete edastamisega. Ent ajal, kui Izvestija pühendas Pätsile ja Laidonerile kiitvaid sõnu "fašistide likvideerimise eest", hakkas Edasi avaldama otsest sõimu Eestis kehtestatud režiimi aadressil. Lehe 22. märtsi juhtkiri kandis pealkirja "Kas fashistid likvideerivad fashismi". Leht kirjutas: "Demokraatia päästmise sildi all pandi maksma fashistlik diktatuur. Vabsfashistide Hitleri mustri järele valmistatud fashistliku diktatuuri asemel pandi maksma Laidoneri–Pätsi mustri järgi kootud fashistlik diktatuur." Erilist viha tekitas juhtkirja autoris Laidoneri riigipöörde järel esitatud väide, et Eestis oli välja kujunenud samasugune kodusõja õhkkond kui 1924. aasta detsembris, samuti sotsialistide kaasaminek riigipöörajatega. "Kui Pätsi–Laidoneri fashistlik diktatuur vabshistides, Hitleri agentides tõesti sarnaseid surma vaenlasi näeks nagu proletariaat 1924. aastal..., siis oleks võetud tarvitusele ka välikohtud. [...] Sotsfashistid kui fashistliku diktatuuri teetasandajad on järjekindlalt teostanud oma töötavate hulkade äraandmise poliitikat ... nad tervitavad fashismi maksmapanekut." Eesti kommunistide häälekandja nägi riigipöörde taga Inglismaa kätt – "putšistid" Päts ja Laidoner olevat saanud inspiratsiooni Inglismaalt: "Kust võtsid Päts ja Laidoner seesuguse julguse hitlerismi vastu välja astuda? Selle julguse said nad Inglise imperialismi marionettide Sir John Simoni "abist", mis püüab Saksa kolonialismi püüdeid Balti maadel pidurdada ja Inglise imperialismi mõju kindlustada."²³⁰ Huvitav, mida kirjutanuks juhtkirja autor siis, kui teadnuks, et riigipööre toimus Moskva heakskiidul. Kuid see, mis tuli lehe 16. aprilli numbris, ületas kõik varasema. Nimetatud päeval avaldas Edasi üleskutse Eesti tööliklassile hääletada eelseisvatel presidendivalimistel Hans Pöögelmanni poolt. Kuivõrd juhtkommunisti presidendikandidaadiks ülesseadmine polnud võimalik, siis tuli valimistel lasta valimisurni paberilehed tema nimega. Seejuures iseloomustati kõiki presidendikandidaate äärmiselt räigelt. Edasi oli ühtlasi ka Leningradi oblasti kommunistliku parteiorganisatsiooni üks häälekandjaid. Eesti

²²⁹ Правда, 1934, 14, 15 марта; Известия, 1934, 14, 21 марта; Красная звезда, 1934, 14 марта.

²³⁰ Edasi, 1934, 6., 10. apr.

kommunistide Pätsi–Laidoneri režiimi sõimavatele artiklitele vaadati Moskvas esialgu läbi sõrmede. 1934. aastal ei eksisteerinud Nõukogude Liidus veel totaalset tsensuuri. Edasi sõim ei jäänud aga Eestis tähelepanuta. Juba mõne päeva pärast, viidates sellele, et Edasi oli kommunistliku partei Leningradi oblasti-komitee häälekandja, esitasid Seljamaa ja tema abi Heinrich Laretei Ustinovile küsimuse, kas 16. aprillil lehes avaldatud sõimu puhul on tegemist Nõukogude valitsuse seisukohaga.²³¹ Tõenäoliselt sekkus välisasjade rahvakomissariaat. Pätsi–Laidoneri režiimi kritiseerimine küll jätkus 1934. aasta augusti lõpuni, kuid palju leebemal toonil.²³² Samal ajal ei esinenud Nõukogude Liidu juhtivates lehtedes Eestis kehtiva režiimi aadressil mingit kriitikat.

Kuidas suhtusid Nõukogude Tallinna saatkond ja välisasjade rahvakomis-sariaat edaspidi Pätsi ja Eestis kehtestud režiimi? Juba Nõukogude juhtivate lehtede analüüs näitab, et riigipööre kiideti heaks. Kuid ajakirjandusest ei selgu idanaabri tegelik hoiak. 25. mail Ustinovile saadetud juhtnöörides avaldati loo-tust, et järgnevalt kõrvaldab Päts ka Laidoneri: “Nõukogude Liidu huve silmas pidades kujutab veteranide purustamine endast positiivset nähtust, sest täiesti kindlalt võib väita, et vastupidisel juhul oleksid nad võitnud või teostanud riigi-pöördede. Kuid teiselt poolt võib Laidoneri positsioonide tugevdamine tuua talle valimistel võidu, kui muidugi Päts ei näita üles küllaldast osavust selleks, et pärast Larka kõrvaldamist Laidoneri abil kõrvaldab ta ka oma viimase konkuren-dendi. Jälgige tähelepanelikult tema ja meie vana sõbra konkurentsi.”²³³ Ustinovi järgnevad ettekanded välisasjade rahvakomissariaadile ja viimase kirjavahetus temaga näitavad, et üsna pea pettuti. Poldud rahul sellega, et Päts ei suutnud või ei tahtnud Laidoneri kõrvaldada. 1934. aastal ja ka hiljem, 1935. aastal levisid kuuldused Pätsi ja Laidoneri tõsistest lahkkelidest, mille põhjust nägi Ustinov erinevas suhtumises välispoliitikasse. Juuni keskel 1934 teatas Ustinov Moskvasse: “Kulisside taga käib Pätsi ja Laidoneri vahel äge võitlus ja peen mäng. Seda ei varja Pätsi lähemad abilised. Inglise-meelne ja Poola-meelne kindral Laidoner astub välja Seljamaa vastu, keda Päts toetab. Päts pooldab Einbundi siseministriks määramist – Laidoner tegutseb sellele otsustavalt vastu. Huvitav, et võitlus käib ... välispoliitika valdkonnas. Meil on mitmeid fakte, mida meile rääkisid erinevad allikad. Need tunnistavad, et kindral Laidoner läheb võrratult kaugemale oma Eesti Poola-orientatsioonis Inglismaaga²³⁴ ja sõjalisest seisukohast võttes on see mõistetav.”²³⁵ Arvestades Pätsi seniseid erilisi suhteid

²³¹ Ustinovi päevik 06.05.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 39, s. 7, l. 22–20.

²³² Edasi, 1934, 22., 26. apr.; 12. mai; 4., 6. aug.

²³³ Stomonjakov Ustinovile 25.05.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 56; vt. ka Konitsi juhtnöörid Tallinna 25.05.1934. AVPR, f. 0154, n. 27, m. 38, s. 2, l. 28.

²³⁴ Moskvas vaadati 1920. aastatel ja 1930. aastate esimesel poolel Eestit kui välispoliitiliselt Poolale orienteerunud riiki, kes seejuures kooskõlastas oma välispoliitikat Inglismaaga.

²³⁵ Ustinov Litvinovile 19.06.1934. AVPR, f. 010, n. 9, m. 47, s. 179, l. 27.

Nõukogude saatkonnaga, tekitas maa välispoliitikasse puutuv Ustinovis hämmastust: “Kas tõesti Päts? Meile jääb arusaamatuks, millega seletada, et Päts on sunnitud just selles valdkonnas tegema palju kaugeleulatavamaid järeleandmisi kui sisepoliitikas.”²³⁶

Võimalik, et kuuldused Pätsi–Laidoneri vastuoludest vastasid tõe. Vähemalt selles osas, mis puudutas Seljamaad. Välisministril oli jäänud saadikuna Moskvas viibimisest külge teatud sümpaatia Nõukogude Liidu vastu. Vähemalt vestlused Ustinoviga näitavad seda. Eesti majandus oli endiselt raskes olukorras. Seepärast on võimalik, et Pätsi ja Laidoneri vastuoludest ning viimase kõrvaldamise võimalusest räägiti silmas pidades uue kaubanduslepingu sõlmimist.²³⁷

25. juulil 1934 analüüsis Ustinov põhjalikult Eesti sisepoliitilist olukorda. Ta leidis, et Päts ja Laidoner on maa fašiseerinud, võtnud üle vabadussõjalaste fašistliku ideoloogia ja likvideerinud parlamentarismi. “Seni pole mingit alust kahelda, et tema (Pätsi – M. I.) küünarnukkide abil saab ... maa fašiseerimine jätkuma ka edaspidi: ja isegi tema jüngrri, anglofiilist demokraadi Laidoneri võimuletuleku korral olukord vaevalt muutub.”²³⁸ Ustinov kõhkleks, kas Päts suudab Laidoneri kõrvaldada, kuid oli siiski veendunud, et demokraatiat ei taastata. “Kas Pätsil õnnestub võita rasket mängu Laidoneriga või mitte, ja kas fašistlikku ülesehitust juhib Laidoner või mingi teine poliitiline figuur Larka näol, on selge, et parlamentarismile tagasipöördumist ei tule.”²³⁹

Lõppkokkuvõttes hinnati välisasjade rahvakomissariaadis 12. märtsi riigipöoret ja Pätsi võimulejäämist Nõukogude Liidu ja Eesti suhte seisukohalt positiivseks. “Eesti ja Nõukogude Liidu suhetes leidis kahtlemata aset suur nihe paremuse poole – erinevalt Lätist, kellega suhted viimase 10 aasta jooksul pole olnud kunagi nii halvad kui praegusel ajal,” kirjutati saadikule Tallinna.²⁴⁰

Mis sai Renningust? Pätsi usaldusmehe nimi vilksatab 1934. aastal ja ka järgnevatel aastatel veel mõned korrad Nõukogude saadiku ettekannetes. Nõukogude luure Tallinna residendi materjalide hulgas leidub dokument, mis heidab Renningu saatusele veidi valgust. Võimalik, et venelaste informaatorki oli keegi Eesti Poliitilisest Politseist. Dokumendis väidetakse, et Poliitiline Politsei oli teadlik Renningu ülitihedatest sidemetest Nõukogude saatkonna ja kaubandus-esindusega ning Päts kaitses korduvalt Renningut Poliitilise Politsei represioonide eest. Allika sõnutsi õnnestus Poliitilisel Politseil, kes olevat kogu aeg suhtunud Renningusse vaenulikult, teda kompromiteerida. Selleks olevat venelastele ette söödud dokumendid, mis näitasid, et Renning oli nii inglaste kui ka Eesti Poliitilise Politsei agent. Ja see olevat tekitanud 1932. aastal usaldamatuse

²³⁶ Ustinov Litvinovile 19.06.1934. AVPR, f. 010, n. 9, m. 47, s. 179, l. 27.

²³⁷ 31. oktoobril 1934 kirjutatigi alla Eesti ja Nõukogude Liidu majanduskokkuleppele.

²³⁸ AVPR, f. 010, n. 9, m. 47, s. 179, l. 39–40.

²³⁹ Samas.

²⁴⁰ Stomonjakov Ustinovile 15.11.1934. AVPR, f. 05, n. 14, m. 102, s. 109, l. 68.

Renningu vastu. Päts ise aga olevat olnud see, kes aitas kaasa Renningu diskrediteerimisele, nähes, et sidemed temaga võivad Pätsi ennast kompromiteerida.²⁴¹ Mõned momendid Pätsi tegevuses näivad seda kinnitavat. Näiteks see, et 1931. aasta detsembris astus Päts Eesti-Nõukogude Liidu Kaubanduskoja juhatuselt välja.²⁴² Võimalik, et selle põhjuseks oli just kartus saada riigivanemana koja edasises tegevuses osalemise tõttu kompromiteeritud. Ühes Nõukogude luure residendi 1932. aasta 31. märtsi kuupäeva kandvas kirjas on väide, et Vaba Maa kavatses alustada saadik Raskolnikovi laimamist. Tundmatu informaatore oli saanud teada ajalehe kavatsusest avaldada materjalid, mis tõestavad, et Raskolnikovil on Eestis terve staap spioone eesotsas Renninguga, kellele ta maksvat ka palka. Sellega ühenduses tõdeti ettekandes, et Renningu reputatsioon on rikutud.²⁴³ Kuid saatkonna 1932. aasta ettekanded ei näita veel olulist muutust suhtumises Renningusse. Ta oli endiselt saatkonna töötajate sage vestluspartner. Raskolnikov kirjutab, et Poliitiline Politsei kutsus Renningu 1932. aasta veebruaris ülekuulamisele seoses nn. Venemaa Tundmaõppimise Ringi paljastamisega Tallinnas. Tegu oli VOKSi illegaalse osakonnaga. Renningut süüdistati selles, et ta lubas ringi koosolekute pidamiseks kasutada oma korterit.²⁴⁴ Tõsi, 1932. aasta märtsis lõpetati tasu maksmine Renningule. Raskolnikov märgib, et Renning on palunud ühekordseteks väljaminekuteks 200 dollarit, kui puudub võimalus maksta talle nii, nagu seda tehti varem.²⁴⁵ Näib, et lõplik loobumine Renningu teenetest oli 1933. aasta algul. Sama aasta kevadel astus ka Renning Eesti-Nõukogude Liidu Kaubanduskojast välja. Renning pöördus veel Nõukogude saadiku poole palvega anda talle osutatud teenete eest mõne Nõukogude kauba monopoolne müügiõigus.²⁴⁶ Kuid viidatud residendi kirjas on huvitav oletus: Poliitilise Politseiga seotud Vaba Maa ei hakka kompromiteerima Renningut juhul, kui tegu on Poliitilise Politsei enda kaastöölisega.²⁴⁷ Ja tõepoolest, 1932. aasta Vaba Maa numbrites ei leidu ühtki märget Renningu ja Nõukogude saatkonna sidemete kohta. Samas on tõenäoline, et Päts astus samme Renningu paljastamise vältimiseks, sest see kompromiteeriuks ka teda.

²⁴¹ Renningust 08.07.1935. ERAF, f. 138, n. 1, s. 53, l. 125–125p.

²⁴² Miiks väheneb Vene transiit Eesti kaudu? – Vaba Maa, 1931, 24. det.

²⁴³ Renningust 08.07.1935. ERAF, f. 138, n. 1, l. 53, 125–125p; Viktorile 31.03.1932. ERAF, f. 138, n. 1, s. 50, l. 12–13. Aasta hiljem, 1933. aasta mais rääkis Renning ise Nõukogude esindajale Eesti Välisministeeriumis liikuvatest kuuldustest, et ta tegeleb majandusliku informatsiooni kogumisega Nõukogude saatkonna heaks. Vt. Antipovi päevik 21.04.–09.05.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 98.

²⁴⁴ Raskolnikovi päevik 03.02.–22.02.1932 ja 24.02.–05.03.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 37, s. 26, l. 9, 15; Nõukogude Vene propagandaring paljastati. – Vaba Maa, 1932, 11. veebr.

²⁴⁵ Raskolnikovi päevik 24.02.–08.03.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 37, s. 26, l. 12.

²⁴⁶ Raskolnikovi päevik 10.05.1933 ja 29.05.–15.06.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 119, 139.

²⁴⁷ Viktorile 31.03.1932. ERAF, f. 138, n. 1, s. 50, l. 12–13.

On enam kui selge, et Balti riikidel puudus võimalus vältida Nõukogude Liidu ja sellele järgnenud Saksa okupatsiooni. Kuid eeltoodu põhjal tekib küsimus, kas 1939/40. aastal võidi Eesti presidendile Konstantin Pätsile meenutada neid "erilisi suhteid", mis valitsesid tema ja Nõukogude saatkonna vahel? Beria abi Pavel Sudoplatov kirjeldab, kuidas 1948. aastal šantažeeris Moskva Tšehhoslovakkia presidenti Eduard Benešit. Viimane olevat võtnud venelastelt 1938. aastal 10 000 dollarit maalt lahkumiseks. Kümme aastat hiljem otsustati seda meenutada. Sudoplatov väidab, et asi lubati avalikustada, kui Beneš ei lahku Tšehhoslovakkia. Sudoplatovi järgi oli Beneš siiski osutunud "mõistlikuks poliitikuks".²⁴⁸ Muide, 1940. aasta suvel külastas ta Stalini ja Beria salajase emissarina ka Riit ja pidas seal välisminister Wilhelms Muntersiga kõnelusi uue valitsuse moodustamiseks.²⁴⁹ Sellest Sudoplatov kahjuks pikemalt ei kirjuta. Kuid vaadeldagu ka riigipöördeid Lätis ja Leedus.

Lätis püüti 1923. aastal "siduda" toonast välisministrit Sigfrīds Meierovicsit. Selleks pakuti talle ülisoodsat tehingut Riias asunud Nõukogude väliskaubanduslikke operatsioone vahendava Transiitpanga kaudu. Meierovics ei nõustunud. 1924. aasta suvel, kui Meierovics oli välisministri ametist lahkunud, avaldas toonane Nõukogude Liidu Riia saadik Semjon Aralov kirjas välisasjade rahvakomissariaadile arvamust, et ettepanekut võiks korrata. "Teda tuleb püüda juhtida õigesse rööpasse niikaua, kui ta ei ole võimul. Näib, et siin on hakanud õnge huvitav asi kooskõlas seltsimees Duhhanovski teatega võimalusest siduda Talurahvaliit meie kooperatiivse Transiitpangaga."²⁵⁰ Ei selgu, kas Meierovicsi kaasamine õnnestus.

15. mai ööl vastu 16. maid 1934 teostasid talurahvapartei liider peaminister Karlis Ulmanis ning sõja- ja justiitsminister Janis Balodis Lätis riigipöörde Riia garnisoni, kaitseliidu ja politsei abil. Riigis pandi kuueks kuuks maksma sõjaseisukord, mida järgnevalt pikendati. Erinevalt Eestist, kus löögi alla sattusid paremäärmuslasest vabadussõjalased, suunasid Ulmanis ja Balodis pealöögi sotsiaaldemokraatide vastu. Võib öelda, et riigipöörde peaesmärk oli Läti kõige suurema partei – sotsiaaldemokraatliku partei likvideerimine. Arreteeriti partei keskkomitee, peaaegu kogu partei Seimi fraktsioon eesotsas Seimi esimehe Pauls Kalniņšiga, samuti sotsiaaldemokraatidest Riia linnavalitsuse liikmed. Arreteeritud sotsiaaldemokraadid paigutati Liepaja koonduslaagrisse.

Paraku ei selgu, kas idanaabri diplomaadid õhutasid ka Ulmanist riigipööret tegema. Mitmetest Riia saatkonna ettekannetest ja välisasjade rahvakomissariaadi kirjavahetusest saatkonnaga ilmneb pigem rahulolematust vasakpoolsete sotsiaal-

²⁴⁸ Судоплатов П. Спецоперации Лубянка и Кремль, 1930–1950 годы. Москва, 1977, 383–385.

²⁴⁹ Samas, 153.

²⁵⁰ Aralov Kržeminskile 04.06.1924. AVPR, f. 028, n. /-/, m. 101, s. 37, l. 3.

demokraatide poliitilisest elust kõrvaldamise ja nende ajakirjanduse sulgemise pärast. Nõukogude Liit oli kasutanud sotsiaaldemokraatide ajakirjandust ja vasakpoolseid sotsiaaldemokraate, nagu Frīcis Mendersit ja Ansis Buševicsit, Läti poliitika suunamiseks. Võib öelda, et viimased töötasid käsikäes saatkonnaga. Sotsiaaldemokraatlik partei oli suurim partei Lätis. 1920. aastatel ja kuni 1934. aasta riigipöördeni oli sotsiaaldemokraatidel Seimis ülekaal teiste parteide suhtes ja nad suunasid töölisliikumist. Ühest Nõukogude saatkonna ettekandest: “Meie riiklike huvide seisukohast on fašistlik riigipööre Lätis eriti negatiivne fakt. Tunduvalt nõrgenesid ja õhnestusid Läti proletariaadi positsioonid. Pööre röövis kohe meilt ka selle omalaadse baasi, milleks mitmete aastate vältel meie poliitikale Lätis oli sinne sotsiaaldemokraatlik partei ja tema ümber koondunud radikaaldemokraatlik intelligents. Pole kahtlust, et need grupeeringud mängisid viimasel ajal teadaolevalt positiivset rolli, tegutsedes vastu hitlerlikule mõjule Lätis. Sotsiaaldemokraatsi ja Dienaš Lapa sulgemine röövib meilt võimaluse viia Läti ühiskonnani rohkem või vähem objektiivset informatsiooni Nõukogude Liidust ja just tema välispoliitikast, eriti Läti suhtes. Tuleb arvestada sellega, et kõigist läti tegelastest osutub Arveds Bergsi kõrval just Ulmanis selleks inimeseks, kes teistest rohkem ilmutab huvi Läti ja Saksamaa sõbralike suhete vastu.”²⁵¹ Olukorda, millesse Nõukogude saatkond oli riigipöörde järel sattunud, iseloomustab hästi Nõukogude Liidu Riia saadiku Stefan Brodovski tõdemus: “Isegi sellised inimesed nagu Zemgals ja Benjamiņš kardavad kohtumisi ja jutuajamisi.”²⁵² Gustavs Zemgals oli endine president ja Janis Benjamiņš päevalehe Jaunākās Ziņase väljaandja. Tsiteerin veel üht ettekannet välisasjade rahvakomissariaadile: “Me sattusime pärast 15. maid ootamatult silm silma vastu fašistidega ja meie suhtes vaenuliku Talurahvaliidu võimuga, mida toetavad teised fašistlikud grupid. Me kaotasime “tugipunktid” Läti ühiskonnas, kaotasime ajakirjanduse heatahtlikkuse, võimaluse kasutada parlamendi tribüüne.”²⁵³ Ka välisasjade rahvakomissariaadis oldi veendunud Ulmanise Saksa-sümpaatias. “Ulmanise pööre on meie huvide seisukohast väga ebasoodus,” kirjutas Stomonjakov Riiga. “Ulmanis hakkab Läti poliitikutest kõige rohkem hindama häid suhteid Saksamaaga ja kahtlemata hakkab otsima viimasele lähenemist kindlustamaks Saksa turgu Läti võile ja teistele põllumajandussaadustele. Meil saab olema väga raske võidelda selles liinis, silmas pidades meie äärmiselt ahenenud võimalusi anda Lätile tellimusi. Sõltumata eeltoodust on pööre ebasoodus ka selles mõttes, et see röövib meilt võimaluse mõjutada Läti poliitikat Läti ühiskonna kaudu. Erilist tähelepanu väärib lõpuks see asjaolu, et pööre Lätis kujutab endast järgmist sammu meie naabermaade fašiseerimisel. Aga sellist fašiseerimist, nagu seda meile palju kordi on osutatud, vaatasid Nõukogude Liidu

²⁵¹ Morštõn Riia 19.05.1934. Fašistlik riigipööre Lätis 16.05.1934. AVPR, f. 010, n. 9, m. 40, s. 76, l. 43.

²⁵² Brodovski Litvinovile 30.07.1934. AVPR, f. 010, n. 9, m. 40, s. 76, l. 75.

²⁵³ Morštõn 08.10.1934. Läti välispoliitika pärast fašistlikku pöoret. AVPR, f. 010, n. 9, m. 40, s. 76, l. 96.

vaenlased alati kui vajalikku eeldust igasuguste Nõukogude-vaenulike plaanide realiseerimiseks.²⁵⁴ Arvamus, et Läti valitsus muudab kohe-kohe välispoliitilist orientatsiooni tulenes ka sellest, et riigipöörjad ei rääkinud esialgu sellest, missugune saab olema Läti välispoliitika.

Ulmanise riigipöörde kajastamine Nõukogude Liidu juhtivate väljaannete veergudel erines kardinaalselt Eesti sündmuste kohta kirjutatust. Läti riigipööret seostati natsionaalsotsialismiga. 18. mail 1934 teatas Pravda, et Lätis valitseb terror ja tsensuur ning Berliinis juuakse Ulmanise terviseks. Läti juhtkonda süüdistati fašismis ja kavatsuses orienteeruda Saksamaale. Pravda avaldas TASSi teate Berliinist. Selles rõhutati, et Saksamaal vaadatakse Lätis kehtestatud autoritaarsele režiimile suurte lootustega, sest see on Läti ja Saksamaa koostöö eeldus. Pravda tõi väljavõtteid ka Rootsi lehtedest, kus Ulmanise riigipööret võrreldi Hitleri võimuhaaramisega ja 1934. aasta veebruarisündmustega Austrias.

Kui võrrelda eeltoodud suhtumisega Eesti riigipöördesse, siis on näha suurt erinevust. Samas on võimalik, et Nõukogude Liidu kõrgem juhtkond ei jaganud Riia saatkonna ja välisasjade rahvakomissariaadi suhtumist Ulmanise riigipöördesse. Sotsiaaldemokraate vaadeldi toonases Nõukogude Liidus kui sotsiaalreetreid. Kindlasti oli Nõukogude Liidul kergem ajada asju autoritaarse režiimiga. 1939/40. aasta oli selles suhtes suurepärase näide.

Moskva reageering Läti riigipöördele oli ülikiire. Juba kaks päeva pärast riigipööret, 17. mail 1934 andis Stomonjakov Nõukogude saadikule Riias käsu hoiatada Ulmanist minemast välispoliitikas oma "Saksa-meelsusega" liiga kaugele: "Te peate andma talle selgesti mõista, et viimasel ajal Lätis toimunud poliitilised sündmused kutsuvad meis esile murelikkust. [...] Delikaatses, aga selges vormis meenutage Ulmanisele vanu sõbralikke suhteid, mis sidusid teda varasemate saadikutega, ja teatage, et just nende sõbralike suhete tõttu kutsus tema seisukoht Nõukogude Liidu suhtes Moskvast esile teatud nõutuse. Te teate, mida tuleb mõista selle avalduse all, ja ma ei hakka seepärast kirjeldama üksikasju..."²⁵⁵ 30. mail teatas Brodovski Moskvasse, et hoiatus oli andnud soovitud tulemuse: Ulmanis lubas jääda Saksamaa suhtes neutraalseks, kuid samal ajal ära hoida ka väljaastumised Saksamaa vastu. "Minu jutuajamisest põhjustatud Ulmanise demarš näitab, et Ulmanis oletas, et pärast meiepoolset igakülgset hoolitsust ja sõbralikkuse demonstratsioone kardame juhtida tähelepanu tema Nõukogude-vastasele ja Saksa-meelsele seisukohale..."²⁵⁶ Stomonjakovi 1934. aasta juunis Stalinile kirjutatud kirjas on järgmine lause: "Möödunud aastatel, kui me andsime Lätile suuri tellimusi, olid meie saadikutel ja eriti kaubandusesindajatel parimad suhted Ulmanisega ja ta kuulas alati meie häält."²⁵⁷

²⁵⁴ Stomonjakov Brodovskile 17.05.1934. AVPR, f. 010, n. 9, m. 40, s. 76, l. 49.

²⁵⁵ Samas, l. 50.

²⁵⁶ Brodovski Stomonjakovile 30.05.1934. AVPR, f. 010, n. 9, m. 40, s. 76, l. 14; vt. ka Morštõn 08.10.1934. Läti välispoliitika pärast fašistlikku pööret. AVPR, f. 010, n. 9, m. 40, s. 76, l. 90.

²⁵⁷ Stomonjakov Stalinile 14.06.1934. AVPR, f. 010, n. 9, m. 40, s. 76, l. 58.

Milles oli küsimus? Rääkisime juba Meierovicsile tehtud ettepanekust. Karlis Ulmanisega see asi õnnestus. Nõukogude valitsus subsideeris 1920. aastate lõpul Riias asuva Transiitpanga kaudu Läti Talurahvaliitu ja selle liidrit Karlis Ulmanist. Nõukogude kaubandusesindus andis tellimusi Ulmanisega seotud ettevõtetele.²⁵⁸ Näib, et Ulmanise suhted Nõukogude saatkonnaga sisaldasid rohkem mängulist elementi. Moskvas oldi tema tegevuse pärast sageli rahulolematud. Läti välispoliitika mõjutamine Ulmanise kaudu ei õnnestunud mitte alati. 1931. aasta märtsis sai Ulmanisest pea- ja välisminister. Ühest välisasjade rahvakomissariaadi veidi enne seda, 1931. aasta veebruaris Riia saadikule kirjutatud kirjast on lugeda: “Üha enam ja enam saab selgeks, et Ulmanis teostab Nõukogude Liidu suhtes ebaausat liini. Selle mõte seisneb selles, et veendes meid oma sõpruses püüab ta meilt võtta võimalikult palju kulda ja lõigata igasugust materiaalselt kasu ilma, et sellel oleks tagajärgi Läti poliitikale, mis on orienteeritud Läände.”²⁵⁹

Teistsugune polnud olukord ka Läti lõunanaabri juures. Riigipööre toimus Leedus 1926. aasta detsembris. Ometi olid Leedu riigipöördele ühised jooned 12. märtsi riigipöördega Eestis. Nagu Päts, nii pidasid ka Pažanga (progressi) partei²⁶⁰ liidrid Leedus riigipöörde teostamiseks konsultatsioone Nõukogude saatkonnaga. Juba 1923. aasta algul, nähes, et konstitutsioonilisel teel pole võimalik võimu saada, otsustasid Kaunase ülikooli professorid Antanas Smetona, Augustinas Voldemaras ja Vincas Krėvė-Mickevičius²⁶¹ korraldada riigipöörde.²⁶² Sama aasta veebruari algul pöörduti asjas Nõukogude saadiku poole. Tautininkute liidrite tihedad sidemed Nõukogude saatkonnaga olid loodud juba aastatel 1922–1923, veel enne partei loomist. Smetona, Voldemaras ja Krėvė arutasid aastatel 1922–1926 aset leidnud pikkadel jutuajamistel Nõukogude Liidu Kaunase saadikutega üksikasjalikult Leedu välis- ja sisepoliitikat.²⁶³ Nõukogude saadikud soovitasid esialgu võimu saamist parlamentlikul teel. Kuid 1926. aasta kevadel toimunud valimised näitasid, et see oli võimatu. Näiteks sama aasta mais tõdes saadik Sergei Aleksandrovski: “Olin Smetona juures ja tegelesin väga tüütavalt parlamentliku aritmeetikaga. See aritmeetika ei võimalda jõuda mitte mingisugustele resultaatile.”²⁶⁴ Smetona ja Voldemaras toonitasid, et sõjaväe toetusel suudavad nad ise vabaneda kristlike demokraatide võimust. Ei varjatud, et Smetonast saab president ja Voldemarasest välisminister. Nõukogude valit-

²⁵⁸ Brodovski Stomonjakovile 31.12.1933. AVPR, f. 010, n. 9, m. 40, s. 76; Morštõn Krestinskile 31.07.1933. AVPR, f. 010, n. 8, m. 31, s. 69, l. 63.

²⁵⁹ Stomonjakov Sviderskile 20.02.1931. AVPR, f. 010, n. 2, m. 12a, s. 186, l. 6.

²⁶⁰ Tautininkute (leedu rahvuslaste) partei moodustati 1924. augustis Pažanga, Põllumeeste Liidu ja Taassinni Partei ühinemisel. Partei esindas linna- ja maakodanluse huve.

²⁶¹ 1920. aastate algul olid Krėvė ja Smetona suured sõbrad ja parteikaaslased.

²⁶² Maksimaitis, M. Politinis režimas buržuazineje Lietuvoje 1926–1940 metais. Vilnius, 1974, 19.

²⁶³ Vt. näiteks Aleksandrovski päevik 26.03.1926, 20.04.1926 ja 11.06.1926. AVPR, f. 0154, n. 13, m. 22, s. 17, l. 115, 98, 6.

²⁶⁴ Aleksandrovski päevik 29.05.1926. AVPR, f. 0151, n. 13, m. 22, s. 17, l. 77.

suuselt paluti, et see garanteeriks riigipöörde teostamise rahvusvahelised tingimused. Siin peeti silmas seda, et riigipööre Leedus võis saada Poolale ajendiks okupeerida Leedu. Paluti, et Nõukogude Liit aitaks seda vältida ja sõlmiks riigipöörde teinud valitsusega kohe soodsa kaubanduslepingu.²⁶⁵ Läbirääkimised Nõukogude saatkonnaga kavandatava riigipöörde üle kestsid peaaegu neli aastat.

Sisepoliitiliste eesmärkide saavutamiseks ei põlatud ka Leedus ära Moskva raha. 1924. aasta märtsis pöördus Krèvé raha asjas Nõukogude saadiku poole. Ta palus Nõukogude valitsust finantseerida Smetona toimetatavat Tautos vairast 400 või kõige vähem 300 dollariga kuus. Lisaks tegi Krèvé ettepaneku asutada eri päevaleht talupoegade jaoks, et eemaldada nad kristlikest demokraatidest ja aidata neil omaks võtta idaorientatsiooni. Ta lubas kooskõlastada loodavas väljaandes avaldatavad artiklid Nõukogude saadikuga. Kuid Krèvé läks veelgi kaugele.²⁶⁶ Mitmetes jutuajamistes avaldas ta arvamust, et Leedu ei suuda oma iseseisvust hoida ja seepärast oleks tal kõige parem ühineda Nõukogude Liiduga, kus leedu rahval oleks kultuurautonoomia. Muide seesuguseid avaldusi tegid ka Smetona ja Voldemaras, kuid mitte nii otsekoheselt. Nemad teatasid Nõukogude saadikule, et Leedu eelistaks Poola okupatsioonile bolševiseerimist. Välisasjade rahvakomissariaadis arutati kaua ja põhjalikult, kas finantseerida tautininkute ajakirjandust, enne kui võeti vastu lõplik positiivne otsus. Polnud kahju anda raha Leedu poliitikutele selleks, et eraldada Leedut Balti riikidest ja Poolast. Ja aastatel 1924–1926 finantseeriski Nõukogude valitsus partei häälkandjaid Tautos vairast ja Lietuvist. 23. aprillil 1924 andis Nõukogude Liidu Kaunase saadik Krèvéle esimest korda raha viimase kirjutatud “ettekande” eest. Järgnevalt püüdis Nõukogude saadik anda raha ka Smetonale ja Voldemarasele, kes seda siiski oma käega ei võtnud. Kuid nad ei mõistnud hukka Krèvé tegevust. Mais 1925 teatas saadik Moskvasse, et Smetona ja Voldemaras keelduvad arvetele alla kirjutamast, aga volitavad seda tegema kolmandaid isikuid. Raha võtsidki venelastelt Krèvé ja teised tautininkute juhtkonna volitatud isikud.²⁶⁷ Aastatel 1925–1926 kirjutas arvetele alla enamasti Smetona naine Sofija, kes saadik Aleksandrovski sõnul korraldas tautininkute ajakirjanduse organisatsioonilisi ja rahalisi asju.²⁶⁸ Oli juhtumeid, kus Smetona pöördus ise Nõukogude saadiku poole raha saamiseks, viimasel aga puudus Moskva volitus järjekordse summa üleandmiseks.²⁶⁹

Nõukogude saatkonnast saadud summad polnud suured. Näiteks Krèvé palus 300 dollarit, sai aga 200. Seejuures jälgis Moskva tähelepanelikult seda, mida

²⁶⁵ Aleksandrovski Rotšteinile 15.09.1925. AVPR, f. 0151, n. 12, m. 17, s. 12, l. 407–408.

²⁶⁶ **Butkus, Z.** Jei opozicije gauna pramas iš svetur... Tarpukario prosovietines ir antilenkiškos propagandos kreditoriai. – Kulturas Barai, 1995, 8/9, 81.

²⁶⁷ Samas, 81–83.

²⁶⁸ Aleksandrovski päevik 22.01.1926. AVPR, f. 0154, n. 13, m. 22, s. 17, l. 140.

²⁶⁹ **Butkus, Z.** Jei opozicije gauna pramas iš svetur, 83.

tautininkute ajakirjandus kirjutas. Tautininkute häälekandjad püüsidki järgnevalt oma lugejaid veenda, et liit Läti ja Eestiga on niisama hädaohtlik kui liit Poolaga. Tautininkud ei piirdunud ainult Poola-vastase propagandaga, vaid astusid konkreetseid samme Balti liidu loomise takistamiseks. 1924. aastal, kooskõlastatud Nõukogude diplomaatidega, lõid nad Seimi väliskomisjonis Balti liidu vaenuliku õhkonna ja kritiseerisid teravalt Ernestas Galvanauskase valitsuse soovi läheneda Lätile ja Eestile. 9. veebruaril 1926 kirjutatud ettekandes märkis saadik Aleksandrovski rahuldustundega, et pole patt maksta “tõelisele natsionalistile” Antanas Smetonale 200 dollarit kuus. Kõige olulisemad Balti- ja Poola-vaenulikud artiklid kooskõlastasid Smetona ja Voldemaras Nõukogude saadikutega.

Kõik, välja arvatud riigipöörde toimumise hetk, oli Moskvas kooskõlastatud. 7. detsembril 1926 teatas Voldemaras Nõukogude saadikule, et tema ja Smetonaga on võtnud ühendust ohvitserid, kes on kohe-kohe valmis võimaloleva valitsuse kukutama. Aleksandrovski teatas sellest Moskvasse. “Kõik see oli öeldud nii, et mul ei jäänud vähimatki kahtlust, et Voldemaras tuli ainsa eesmärgiga tõsta minu ees üles küsimus – kas Nõukogude Liit võiks hoida Poolat tagasi Leedut okupeerimast, kui Voldemarase inimesed ... teostavad riigipöörde ja annavad võimu Voldemarase kätte. [...] Nii tulid tema ja Smetona juba aasta tagasi²⁷⁰ minu juurde riigipöörde ja võimuhaaramise küsimusega. Nii siis kui ka praegu tulid nad juhitud selgest vajadusest pinda sondeerid, sest ilma meiepoolse kindlustuseta ei too edukas riigipööre neile kasu. Seepärast, et tõelistest rahvuslastest võib neid objektiivselt teha Leedu “reeturiteks”, kui Poola kasutab segadust oma eesmärkide saavutamiseks...”²⁷¹ Sõprade Smetona ja Voldemarase läbipõlemist ja Poola sekkumise võimalust kardeti ka Nõukogude Liidu Kaunase saatkonnas ja Moskvas. Seepärast manitseti neid äärmisele ettevaatusele. Suur idanaaber oli valmis midagi tegema Leedu heaks ainult sõnades, mitte tegudes. Seda näitab kas või see, et ülestõusu eelõhtul andis välisasjade rahvakomissariaat saadikule käsu paluda Smetonat ja Voldemarast riigipööre ära jätta. Seda põhjendati väitega, et aktsiooni kavandajad ise on läinud riigipööret ettevalmistavate Poola agentide õnge, kes pärast asja õnnestumist kõrvaldavad peaosalisel.²⁷² Kuid miks kiitis Moskva heaks riigipöörde kavatsuse? Mykolas Sleževičiuse juhitud valitsus oli ju erinevalt Lätist ja Eestist sõlminud Nõukogude Liiduga mittekallaletungilepingu ja toonitas kogu aeg, et on vaja kõige paremaid suhteid idanaabriga. Vastus küsimusele selgub mitmetest Nõukogude Liidu Kaunase

²⁷⁰ 1925. aasta septembris teatas Smetona Aleksandrovskile selge sõnaga oma aruteludest ohvitseridega *coup d'etat* küsimuses. Vt. Aleksandrovski Rotšteinile 15.09.1925. AVPR, f. 0151, n. 12, m. 17, s. 12, l. 407–408.

²⁷¹ Aleksandrovski Stomonjakovile, Tšitšerinile ja Krestinskile 07.12.1926. AVPR, f. 0151, n. 13, m. 20, s. 4, l. 101.

²⁷² Aleksandrovski Stomonjakovile 19.12.1926. AVPR, f. 0151, n. 13, m. 20, s. 4, l. 56, 63. Aleksandrovski ei jaganud välisasjade rahvakomissariaadi seisukohta. Ta rõhutas, et tal puuduvad igasugused andmed Poola Leedu-vastaste kavatsuste kohta.

saatkonna ettekannetest. Nendes toonitati, et võimul olev Leedu sotsiaaldemokraatlik partei on liialt nõrk ja tahtejõuetu mingi kindla poliitilise suuna teostamiseks. Avaldati kahtlust, et rahva seas suure toetusega sotsiaaldemokraadid võivad normaliseerida suhted Poolaga.²⁷³ Sedasama rõhutasid Nõukogude saatkonna esindajatele ka Smetona ja Voldemaras ise. Selle iseloomustamiseks sobib Voldemarase tõdemus Nõukogude saadikule vahetult enne riigipööret: "...praegune Leedu valitsus kujutab endast üht kõige viletsamat näidist kurikuulsast demokratismist."²⁷⁴

Kui riigipööre lõpuks toimus, teatati Leedu telegraafiagentuuri kaudu maailmale, et Leedu sõjavägi, kes oli valanud verd isamaa eest, oli jõudnud veendumusele Seimi ja valitsuse soovis müüa maa bolševikele ja muulastele. Just seepärast otsustati päästa isamaa ja anda võim Leedu rahva tõeliste poegade kätte.²⁷⁵ Mingit kommunismiohtu tegelikult polnud. Kuid ka mingit paremat ettekäänat ei osatud leiutada. Et Moskvat mitte väga pahandada, soovitati venelastel vaadata kommunismivastaseid loosungeid kui toimunu põhjendamiseks vajalikku õigustust. Seejuures tuldi lagedale absurdsete väidetega. Nii teatas Voldemaras Nõukogude saadikule, et Leedu kommunistide puhul oli tegemist Poola poolt finantseeritud provokaatoritega. Voldemarase sõnutsi toetas Poola Leedus kommuniste selleks, et saada ajend Leedu lõplikuks okupeerimiseks.²⁷⁶ Alles mõned päevad pärast riigipööret teatati, et riigipöörde põhjuseks oli "poolastamise" ärahoidmine.²⁷⁷ Kommunismiohust rääkimine Moskvat eriti ei pahandanud. Tõsi, Nõukogude ajakirjanduse veergudel väljendati negatiivset suhtumist Leedu sündmusesse. Kirjutati, et toimunu initsiaatorid asuvad Varssavis ja veel mõnes Euroopa pealinnas. Smetona ja Voldemarase osalemist aga nimetati lihtsalt imelikuks nähtuseks. Poola sekkumise võimalust silmas pidades teatati, et Nõukogude valitsus jälgib äärmiselt tähelepanelikult sündmusi Ida-Euroopas.²⁷⁸ Teistsugune oli Kominterniga seotud ringkondade suhtumine. Pravda veergudel kuulutati riigipööre fašistlikuks pöördeks, mille teostajateks olid reaktioonilised pankurid, kulakud, suurmaavaldajad ja katoliku papid.²⁷⁹

Riigipöörde õigustamiseks ning maailmale ja Leedu rahvale näitamaks, et kommunismioht oli tõeline, otsustasid aga riigipöörajad maha lasta neli kommunisti. Teade sellest oli Moskvale ebameeldiv üllatus. Saadik Aleksandrovski tegi

²⁷³ Aleksandrovski Aralovile 03.09.1926 ja Aleksandrovski Stomonjakovile, Tšitšerinile ja Krestinskile 14.12.1926. AVPR, f. 0151, n. 13, m. 20, s. 4, l. 359–353, 89.

²⁷⁴ Aleksandrovski Stomonjakovile, Tšitšerinile ja Krestinskile 07.12.1926. AVPR, f. 0151, n. 13, m. 20, s. 4, l. 101.

²⁷⁵ RITAs eritelegramm ajutise sõjalise võimu sisseseadmisest. AVPR, f. 0151, n. 13, m. 20, s. 4, l. 65; Lietuvis, 1926, 12. detš.

²⁷⁶ Skalov Stomonjakovile 23.12.1926. AVPR, f. 0151, n. 13, m. 20, s. 4, l. 48.

²⁷⁷ Skalovi päevik 17.12.1926. AVPR, f. 0151, n. 13, m. 20, s. 4, l. 79.

²⁷⁸ Известия, 1926, 19, 22 дек.

²⁷⁹ Правда, 1926, 19 дек.

nüüd välisasjade rahvakomissariaadile ettepaneku Leedu juhtkonda šantažeerida, kui surmaotsust ära ei muudeta: "Teil on seal Moskvas suur hulk arveid, mis on kogunenud peaaegu kolme aasta jooksul ja millest mõned praegu võimule tulnutest (ei hakka nimetama nimesid, mida Te mäletate) peaksid olema erakordselt huvitatud. [...] Avalikustamine, kuhu läksid bolševistlikud rahad Leedus ... võib mõningaid selle sõna otseses mõttes täielikult ja alatiseks lõhki lõigata. Kuid mõtlen, et säärane avalikustamine kompromiteeriks erakordselt ka meid. [...] Seepärast arvan, et võiksime ainult šantažeerida asjast huvitatud isikuid avalikustamise ähvardusega..."²⁸⁰

KOKKUVÕTE

Kuidas hinnata Nõukogude Liidu tegevust? Selge on, et eespool toodu näitab ilmekalt Nõukogude Liidu Balti riikide vastast õõnestustööd ja tõestab, et Nõukogude Liidul oli küllalt suur mõju Balti riikide poliitikale. Ent kuidas hinnata Pätsi tegevust Eesti rahvuslike huvide seisukohast? Näiteks Heino Arumäe on hinnanud Kaarel Robert Pusta tegevust Balti liidu loomiseks kui püüet tagada Rahvasteliidu ideaalid, Euroopa integratsioon ja Eesti julgeolek.²⁸¹ Kuid mida aga üldse tähendab mõiste rahvuslikud huvid? Võib läheneda asjale nii, et Pätsi suhted saatkonnaga aitasid säilitada majandussidemeid ja häid vahekordi suure idanaabriga ning see vastas maa rahvuslikele huvidele. Pätsi võib vaadelda osava riigimehena, kellel olid erinevalt teistest Eesti poliitikutest erilised suhted Nõukogude saatkonnaga, ning kes ei keeldunud Moskva rahast, ja kõike seda Eesti riigi ja rahva huvides. Kuid kuidas siis hinnata nende Eesti poliitikute tegevust, kes nii ei käitunud? Ei saa eitada ka mängulist momenti. Ei saa eitada Pätsi soovi kasutada suhteid suurriigi saatkonnaga oma majanduslikes ja poliitilistes huvides. Kui lugeda Nõukogude Liidu Tallinna saatkonna ja välisasjade rahvakomissariaadi kirjavahetust tähelepanelikult, siis peab tõdema, et toimikute lehekülgedelt vaatavad vastu Pätsi majandushuvid ja võimuhimu. Paratamatult tuleb mõte, et Pätsile oli Eesti riik äriprojekt, mille teostamiseks ta ei soovinud valida vahendeid. Üha enam näib, et see, mis puudutab Pätsi tegevust Eesti iseseisvumise järel, on vaikiva ajastu propagandamasina loodud fiktsioon, millega seonduvad märksõnad: äri Nõukogude kullaga, Harju Panga pankrott, erilised suhted Nõukogude saatkonnaga, naftasündikaat, 1934. aasta 12. märtsi riigipööre... Nõukogude ajastu julm tegelikkus aitas fiktsiooni omaksvõtmisele veelgi kaasa. Tekib küsimus, kas 1930. aastate Balti riikide puhul üldse saab rääkida mingist iseseisvast välispoliitikast. Kas mitte iseseisva poliitika puudumine ei otsustanud hääletut alistumist 1939/40. aastal?

²⁸⁰ Aleksandrovski Stomonjakovile 28.12.1926. AVPR, f. 0151, n. 13, m. 20, s. 4, l. 10–12.

²⁸¹ Arumäe, H. Karl Robert Pusta välisministrina, 117–151.

KONSTANTIN PÄTS AND THE SOVIET EMBASSY IN TALLINN 1925–34

Magnus ILMJÄRV

Very little has been written about the relations of Estonia with the Soviet Union between the two world wars. In Estonia the relations between Konstantin Päts – the Head of State (*Riigivanem*), Member of Parliament, later the President – and the Soviet Embassy in Tallinn in the 1920s have not been dealt with. These relations had their influence on the Päts–Laidoner takeover of March 1934. The present article tries to give an overview of the relations between Päts and the Soviet Embassy in Tallinn in 1925–34. These are the views and orientation of a single Estonian politician, which cannot be transferred to the whole state. The majority of the sources come from Russian archives.

Baltic policy of the Soviet Union

The main aim of the Soviet Baltic policy between the wars was to prevent the border states from forming a league. The Baltic states had to preserve neutral foreign policy. Political as well as economic tools were used to prevent the formation of a Polish–Baltic bloc. Any means was good for hindering normalization of Polish–Lithuanian relations. If needed economic reprisals were to be taken or the Soviet economic influence was to be used to bring to balk any intention of forming a Baltic bloc. One of the possible means for achieving the goal was to engage oppositional politicians in economic deals and to help them to gain power. Views and standpoints of different political parties and their social basis were thoroughly analysed before the decision was made in Moscow how to engage Estonia economically and which Estonian politicians should be drawn into the sphere of Soviet economic interests. Peasantry formed the majority of Estonian society in the 1920s. Therefore it was decided that Estonian politics could effectively be influenced through the Framers' Party (*Põllumeestekogu*). Persons with economic interests in the Soviet Union were to be found among the members of the Estonian leading political party.

The Estonian–Soviet Chamber of Commerce

The activities of the Estonian–Soviet Chamber of Commerce were used by the Soviet diplomatic representatives as a means for influencing Estonian politics. The Chamber was registered in July 1923. On the application for registration we find the signature of an Estonian citizen – Rudolf Kaarel Renning. On the application for registration of the Statutes we also find the signature of Konstantin Päts, who was Member of Parliament, a businessman, former Head of State. What could the importance of the formation of the Chamber of Commerce have been? In 1923–24 Soviet transit and eastern trade diminished.

Therefore, on the one hand the foundation of the Estonian–Soviet Chamber of Commerce might have been in the interests of the two states. On the other hand, the event gave Päts and Renning a legal basis for relations with the Soviet Embassy and trade representation. Moscow welcomed the foundation of the Chamber of Commerce. Soon the Soviet Government began to subsidize the Chamber.

“Special relations” of Konstantin Päts with the Soviet Embassy

The Soviet ambassadors in Tallinn Adolf Petrovski, Feodor Raskolnikov and the secretary of the Embassy have repeatedly written on hundreds of pages of their reports: today we discussed this question with Päts, Päts promised to do everything in his power for influencing the government; Renning came and announced that Päts had asked to inform ...; Renning came and I asked to inform Päts ... No other leading Estonian politicians had such relations with the Soviet Embassy. In 1925 Päts operated hand in hand with the Soviet Embassy while dismissing the foreign minister Kaarel Robert Pusta. Moscow was already grateful to him because the formation of the big Baltic league had been hindered by inner forces of Estonia.

Päts and the Soviet ambassador discussed problems of internal and foreign affairs as well as economic policy. Päts described the views and standpoints of the members of the government. In a number of discussions Päts analysed thoroughly the views of his political rivals. Many of the discussions between Päts and Soviet representatives touched upon the orientation of Estonian foreign policy. Päts was openly told to influence the government in some questions. In many cases Päts was told to influence the government to take steps against Poland. The aim was to prevent Baltic co-operation. In conclusion it may be said that with Päts’s help the Soviet Embassy was able to influence the Estonian government, the Parliament and jurisdiction. However, some such attempts failed because of the democratic order. Partly Päts’s relations with the Soviet Embassy may also looked upon as a subtle political game.

1929 Commercial Treaty

The conclusion of the commercial treaty between Estonia and the Soviet Union in 1929 played an important role in Päts’s comeback to the Estonian political arena. The peace treaty concluded in Tartu also regulated the Estonian–Soviet commercial relations. In December 1928 Socialists, Labourites and Christians came to power. One of the first steps of the new government was to arrange economic relations with the eastern neighbour. The whole thing was backed up by the lobby of a group interested in eastern trade. Through the Soviet ambassador a suggestion was made to Moscow for the conclusion of a new trade agreement. Moscow found the suggestion tempting – to engage Estonian politicians and businessmen bearing in mind political aims. The economic

influence was found to be bound with political influence. Moscow knew about Päts's economic interests. The Soviet sources point out that Päts was a major shareholder of the Estonian Credit Bank (*Eesti Krediidipank*) and he had obtained a remarkable portion of the shares of the *Ilmarine* factory. Russians saw in this a reason for Päts's interest in concluding a new trade agreement – to get new orders for the *Ilmarine* factory, to enlarge his dividends from the shares of the Credit Bank, bearing in mind that the Bank could finance Estonian enterprises fulfilling Soviet orders. It was obvious that including Päts in the process of conclusion of the new trade agreement would help Päts to gain political profit, to re-establish his political reputation weakened by the bankruptcy of Harju Bank and to establish a firm basis for his comeback into Estonian politics. The trade agreement was signed on 17 May 1929. Essentially, the situation of the moment was fixed – Article XVI of the Tartu Peace Treaty was replaced by a trade agreement that changed practically nothing in the economic relations of the two countries. There were quite a large number of those in Estonia who considered the conclusion of the agreement on the said conditions absolutely useless.

Oil syndicate

In Estonia the Oil Syndicate was a privileged Soviet trade organization whose aim was to market Soviet oil products. At the beginning of 1928 Moscow had an idea to transfer the Oil Syndicate into an Estonian–Soviet concern. Bearing in mind the strengthening of Soviet political influence in Estonia, the idea was to give the right of marketing Soviet oil products to an influential Estonian firm and to involve an influential person as a legal advisor. Moscow found that two suitable persons to be involved in the work of the concern were Päts and merchant Joakim Puhk. The former was to become legal advisor and the latter was to deal with the marketing of the Soviet oil products. The People's Commissariat of Foreign Affairs demanded taking special precautions against Estonians' learning about this. Negotiations concerning Päts's involvement in the work of the syndicate continued for the whole 1929. Päts was officially engaged as the legal advisor in March 1930. From the correspondence of the Embassy and the People's Commissariat of Foreign Affairs we learn that Päts's yearly payment was \$4000. The documents show that at least at the beginning Päts was paid through his trustee Renning.

In 1927 the syndicate covered about 60 per cent of the oil products market in Estonia. From the commercial point of view the suggestion for the foundation of a concern was excellent. However, those who planned the whole action had no intention to share profits. The aim was achieved as Päts agreed to become legal advisor of the trade representation and took money secretly. In October 1930 a full turn was made. It was announced that the foundation of a concern was impossible because of the opposition of the People's Commissariat of Foreign Affairs and *Sojuzneft*. In order to prevent Puhk from expressing his anti-Soviet

attitude too openly he was included in the list of the clients of the Oil Syndicate, i.e. he was given the right to sell a certain amount of Soviet oil in the Estonian market. The Soviets were still interested in Päts's being paid as legal advisor. The documents show that Päts and Puhk were satisfied with the situation. Still, we cannot say for how long the Soviet Embassy paid Päts as legal advisor.

The Soviet Union and the Takeover of 12 March 1934

The People's Commissariat of Foreign Affairs found Päts to be a very suitable candidate for the post of the Head of State or the President of Estonia. This thought is repeatedly expressed in the correspondence of the 1920s between the People's Commissariat and the Tallinn Embassy. This is quite understandable taking into account the aforesaid. The October 1933 referendum approved the bill of the constitution offered by the *Vabadussõjalased* (followers of the political movement *Eesti Vabadussõjalaste Liit*, the League of Veterans of the Estonian War of Independence). After the referendum the government led by Jaan Tõnisson resigned and the Parliament voted for Päts's government. Thereafter the campaign for the presidential election began. The number of signatures collected showed that Päts had no prospect of winning the election. Moscow regarded the Veterans' League as a fascist organization. Although Moscow did not exclude the possibility of their coming to power it still wanted to prevent it. The presidential election in Estonia was considered a very important event. It was expected to determine the Estonian political orientation for a long period. Therefore Moscow decided to back Päts and to undermine the reputation of his rivals. In a number of instructions sent to the Embassy in Tallinn Päts was said to be the most suitable of the candidates for the post of Estonian President. At the end of 1933 the question of renewal of the trade agreement was on the agenda in Moscow. The orders for purchasing agricultural products were thought to strengthen Päts's position as well as the Soviet influence in Estonia. Documents dealing with Päts's revolutionary activities were looked up in the archives. In order to support Päts the Soviet press began a campaign against the followers of the political movement of the veterans of the War of Estonian Independence. Some articles were also quoted in the Estonian press.

Moscow would not accept General Laidoner's becoming the president either. In his discussions before the takeover Päts promised the Russians to stay away from Laidoner. However, shortly before the takeover he announced that he was not able to carry out the takeover alone and therefore had to choose between the leader of the veterans General Andres Larka and General Johan Laidoner. What was the attitude of Moscow towards Päts after the coup of 12 March? The takeover was approved. However, Moscow did not like that Päts was either unable or did not want to get rid of Laidoner, and first signs of changes in the foreign political orientation appeared. On the whole Moscow was happy that Päts came to power.

Coups d'état in Latvia and Lithuania

It is obvious that the Baltic States had no possibility to prevent Soviet and German occupation. Yet we know how the Baltic States surrendered. Silently! Here the question arises whether in 1939/40 Päts could have been reminded of his "special relations" with the Soviet Embassy.

In 1923 attempts were made to involve the Latvian Foreign Minister Sigfrids Meierovics. He was offered a very beneficial deal through the Transit Bank in Riga that mediated Soviet foreign trade operations. Meierovics did not accept the offer. However, Karlis Ulmanis did. Ulmanis and the enterprises connected with his Rural Party made a number of useful deals through the Transit Bank. Moreover, the Soviet trade representation gave orders to the enterprises connected with Ulmanis. When carrying out the coup Ulmanis did not consult the Soviet Embassy. After the takeover Moscow was afraid that Ulmanis's regime would take a German orientation. Moscow reacted quickly. In two days after the coup the Soviet ambassador in Riga was instructed to warn Ulmanis and to remind him of the relations with the Soviet ambassadors.

In Lithuania a coup took place in 1926. The leaders of the Tautiniks Party Antanas Smetona and Augustinas Voldemaras had started consultations with the Soviet Embassy as early as in 1923. The Soviet Government was asked to guarantee international conditions for a successful coup. The possibility that a coup in Lithuania might give Poland a reason to occupy Lithuania was kept in mind. Money from Moscow was not rejected in Lithuania. On the contrary Moscow was asked to finance *Tautos vairas*, published by Smetona, with \$400 per month. It was promised that the articles to be published would be discussed with the Soviet ambassador. Moscow did not grudge giving money to Lithuanian politicians in 1924–26 in order to blackmail them and to separate Lithuania from the other Baltic States and Poland. In December 1926 Smetona and Voldemaras together with a group of younger officers carried out a coup, doing it under the pretence of securing the country against communist danger. Speaking of the communist danger did not remarkably offend Moscow. To justify the coup and to show the reality of communist danger the leaders decided to shoot four communists. This news was an unpleasant surprise for the Russians. Aleksandrovski suggested Moscow to blackmail the Lithuanian leaders in case the death sentence was not changed.

Conclusion

On the one hand we can obviously interpret the relations of K. Päts with the Soviet Embassy as Soviet subversive activities against the Baltic States. Still, who should judge Päts's behaviour? We could consider Päts a smart politician who had "special relations" with the Soviet Embassy, who wanted to promote the Estonian industry with Soviet orders, and did everything in the interests of the Estonian state and people. At the same time there are a number of facts that

contradict this approach. It was obviously the case of Päts wanting to use the information he obtained in the Soviet Embassy in his own interest. The conclusion of the 1929 Trade Agreement and the Oil Syndicate indicate to personal benefit. Analysing Päts's activities after Estonia became independent we should keep in mind transactions with Soviet gold, bankruptcy of the Harju Bank, his special relations with the Soviet Embassy, the takeover of 1934, etc. It seems that as to Päts's activities after Estonia became independent we deal with the case of a fiction created by the propaganda machinery of the "Era of Silence" (*vaikiv ajastu*) to which the cruel reality of the Soviet period only added.

Series of Proceedings of the Estonian Academy of Sciences

Biology Ecology	78155	1408-0813	132	45	88
Chemistry	78156	1408-0724	108	38	69
Engineering	78157	1408-0778	132	45	88
Geology	78158	1408-0732	132	45	88
Physics Mathematics	78159	1408-0680	132	45	88
Other journals					
Acta Historica Tallinnensia	78157	1408-3223	60		30
Esti Arstiteaduslik Ajakiri	78158	1408-2923	60		30
Linguistica Uralica	70880	0858-4731	132	45	88
Tarast	78153	1408-0823	132	45	88
Oil State	30256	0204-182X	140	22	108

Subscription orders (order form available in digital form) should be sent to:

Estonian Academy Publishers, Estonia Blvd X, 10143 Tallinn, Estonia
Tel. (372) 0 454 204, fax (372) 0 466 026, e-mail: asa@kirj.ee

Ajakirja saad tellida anasta või kvartalil kaupa kõigi Eesti ajakirjandusväljaandetele
või ettevõtetele kauba (Eesti Ajakirjanduslik, Eesti Post, AS Kirjandus) ja loomise
numbreid (ka varem ilmunud) osta Teadus- Akadeemia Kirjastusest, Täpsem
teavet: kirjastus@kirj.ee